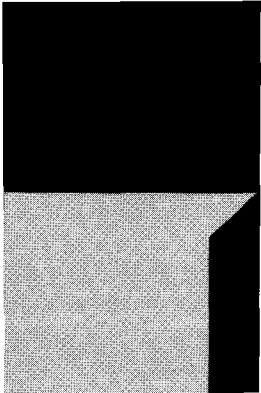

**GLOBALISERING EN DE
KWARTAIRE SECTOR**

drs. M.G. Lijesen
drs. J.A.A. Poppelaars

organisatie
voor
strategisch
arbeidsmarktonderzoek

OSA

De stichting OSA is opgericht per 15 juni 1989 ter voortzetting van de Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, ingesteld bij beschikking d.d. 16 november 1983 door de minister van Onderwijs en Wetenschappen, als coördinerend minister voor Wetenschapsbeleid.

De stichting heeft tot doel het opbouwen en uitdragen van strategische kennis in Nederland over arbeidsmarktvaartstukken met het oog op het verbeteren van de kwaliteit van oordeelsvorming en besluitvorming over arbeidsmarktvaartstukken en het bevorderen van de wisselwerking tussen strategisch arbeidsmarktonderzoek en het arbeidsmarktbeleid.

De stichting tracht dit doel te bereiken door:

- a. het opstellen, uitvoeren en doen uitvoeren van een onderzoekprogramma ten behoeve van de overheid. De verantwoordelijkheid voor het onderzoekprogramma berust bij de programma-commissie; de leden daarvan worden aange-
wezen door onderscheidenlijk de minister van Onderwijs en Wetenschappen, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, van Economische Zaken, van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en van Binnenlandse Zaken.

Over de resultaten van het in het kader van het programma verrichte onderzoek alsmede over de resultaten van ander nationaal en internationaal arbeidsmarktonderzoek worden rapporten opgesteld, gericht op integratie van onderzoeksresultaten ter verbetering van het arbeidsmarktbeleid.

- b. het verrichten van arbeidsmarktonderzoek in opdracht van derden.

Stichting Organisatie voor
Strategisch Arbeidsmarktonderzoek (OSA)
Van Stolkweg 14
2585 JR Den Haag
Telefoon 070 - 3383 490

**GLOBALISERING EN DE
KWARTAIRE SECTOR**

drs. M.G. Lijesen
drs. J.A.A. Poppelaars

Instituut voor Onderzoek van
Overheidsuitgaven, Den Haag

OSA-werkdocument W154, april 1997

Verkoopprijs OSA-werkdocument W154 incl. BTW en verzendkosten: f 30,--.
Exemplaren van deze uitgave zijn schriftelijk of telefonisch te bestellen bij
Sdu Fulfilment, Postbus 20014, 2500 EA Den Haag, telefoon 070 - 3789 830
onder vermelding van afleveringsadres en ISB-nummer 90346 34299

Een overzicht van overige OSA-publicaties wordt achterin gegeven

TEN GELEIDE

In het OSA-programma 1996-1999 is *globalisering en arbeidsmarkt* een van de drie benoemde thema's. De nadruk van het onderzoek binnen dit thema ligt logischerwijs bij sectoren die het meest direct worden geconfronteerd met de internationalisering van de economie. Te verwachten valt echter dat langs indirecte weg ook andere sectoren er de gevolgen van zullen ondervinden. Tegen deze achtergrond is door het Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven een verkennende studie verricht naar de denkbare wijzen waarop het proces van globalisering van invloed is op de arbeidsmarkt in de kwartaire sector. De resultaten van deze verkenning geven aan dat deze invloed vermoedelijk beperkt is.

Een aspect dat wellicht het belangrijkste is en voor vervolgonderzoek in aanmerking kan komen, is dat globalisering mogelijk schaarste veroorzaakt op delen van de arbeidsmarkt die ook voor de kwartaire sector van belang zijn. Het belang daarvan is voornamelijk afhankelijk van de vraag of een dergelijke schaarste een tijdelijk of een meer structureel karakter heeft. Indien het laatste het geval is, kan dat gevolgen hebben voor de omvang en kwaliteit van de kwartaire dienstverlening.

dr. P.C. Allaart,
wnd. directeur OSA

Voorwoord

Globalisering van de Nederlandse economie zal ook de kwartaire sector - de niet-commerciële dienstverlening die geheel of grotendeels uit collectieve middelen wordt bekostigd - niet ongemoeid laten. Hoewel deze tak van bedrijvigheid niet of beperkt opereert op buitenlandse markten, mag worden verwacht dat veranderingen in sectoren die dat wél doen, voor een deel ook de toekomst van de kwartaire sector bepalen. De verschillende onderdelen van onze economie zijn immers op uiteenlopende wijzen verweven. Daarbij kan allereerst worden gedacht aan effecten die lopen via de arbeidsmarkt, maar ook de aankopen van de kwartaire sector in 'globaliserende' bedrijfstakken en ingrepen van de overheid die samenhangen met globalisering, maar economie-breed hun invloed doen gelden (denk aan deregulering). Over deze aspecten van globalisering bestaat nog nauwelijks inzicht.

De Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek (OSA) heeft het Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven (IOO) gelet op het voorgaande gevraagd een verkenning uit te voeren naar de wijze waarop globalisering de arbeidsmarkt in de kwartaire sector beïnvloedt. Het rapport is opgesteld door drs. M.G. Lijesen en drs. J.A.A. Poppelaars. Bij het onderzoek is dankbaar gebruik gemaakt van de inbreng van dr. P.C. Allaart en drs. W.C.M. Praat van de OSA. De verantwoordelijk voor het rapport ligt vanzelfsprekend geheel bij het IOO.

dr. J.S. Klingen
directeur

Inhoudsopgave

Summary	7
Samenvatting	9
1 Inleiding	
1.1 Inleiding	13
1.2 Doel van het onderzoek	13
1.3 Wat is globalisering?	14
1.4 Eerste orde effecten van globalisering	15
1.5 Globalisering en de kwartaire sector	15
1.6 Leeswijzer	16
Noten	16
2 Bedrijfstakken en globalisering	
2.1 Inleiding	17
2.2 Buitenlandse handel	17
2.3 Directe investeringen in het buitenland	19
2.4 Andere overwegingen	20
2.5 Balans	21
Noten	22
3 Goederen en diensten	
3.1 Inleiding	23
3.2 Concurrentie op de outputmarkt	23
3.3 Concurrentie op de inputmarkt	23
3.4 Intermediaire leveringen	26
3.5 Balans	26
4 Globalisering en de arbeidsmarkt	
4.1 Inleiding	27
4.2 Arbeidsmarktkenmerken	28

4.3	Balans	36
	Noten	38
5	Beleidsmatige veranderingen	
5.1	Inleiding	39
5.2	Deregulering	39
5.3	Lastenverlaging	40
5.4	Voorwaardenscheppend beleid	41
5.5	Flexibilisering van de arbeidsmarkt	41
5.6	Balans	42
	Noten	43
6	Bevindingen en suggesties voor onderzoek	
6.1	Inleiding	45
6.2	Globalisering en de kwartaire sector	45
6.3	Suggesties voor nader onderzoek	46
	Literatuur	49

Summary

In this report we try to gain insight in the effects of the process of globalization on the public sector, thereby defining globalization as *the process of the internationalizing of economic acting by multinational enterprises, where (a part of) the world can be considered one market.*

By defining globalization this way, we suggest that globalizing sectors are sectors where economic acting is international, considering three criteria:

- there exists considerable foreign trade, measured by import and export, related to value added;
- there are considerable foreign investments, also related to value added;
- it is a sector where production is footloose, in other words, it is both possible and useful to move production to other countries.

Based on these criteria, the industrial sector is considered a globalizing sector. The same goes for larger parts of commercial service activities, like banking and assurance companies, trade, consultancy, communication and, to a lesser extent, the transport sector. None of the criteria above apply to the public sector.

The public sector is indirectly affected by globalization, through the interdependency of sectors in the economy. The following relations are examined here:

- competition for inputs on markets for goods and services between globalizing sectors and the public sector;
- competition on outputs on markets for goods and services between globalizing sectors and the public sector;
- shifts in prices of intermediate goods and services delivered by globalizing sectors to the public sector;
- changes in the public role of government.

The effect of globalization through markets for goods and services is small. Competition on outputs barely exists, while competition for inputs on these markets has limited effects. Prices may rise in markets for communication services and consultancy. The latter may also play a role in intermediate deliveries. The effect here however, is ambiguous. On one hand, prices may fall because of growing international competition in this sector. On the

other hand, prices might rise because of scarcity of high-skilled professionals. The net effect may differ in and between subsectors.

The commercial service sector is the main link between the public sector and the process of globalization through competition on the labor market. Both sectors recruit their employees from the same parts of the labor market. This goes in particular for financial and business services, with, like the public sector, many high educated employees. If these service sectors grow as a consequence of globalization, competition between these sectors and the public sector will arise on the labor market, offsetting higher wages. Combined with the possible effect of Baumol's disease, stating that wages in service sectors will rise faster than productivity, the real costs of public sector services will rise, leading to a rising tax burden. This higher burden might disable Dutch companies to compete successfully on global markets.

For lower and medium educated workers globalization may have the adverse effect. Especially in industrial sectors, employment might move to countries where wages are lower, offsetting a rise in unemployment among lower educated workers. The effect of this might be lower wages in parts of the public sector with a high share of lower educated employees. These, like health care, are however sectors with little competition on the labor market between the public sector and the globalizing sectors. Therefore the effects described above might be small if any.

Globalization is likely to give an impulse to changes in government's role in the economy. The public sector will tend to size down through deregulation and tax competition. On the other hand, if government succeeds in facilitating economic growth, employment will rise in other sectors. Both the occurrence of these developments and their effects are highly unpredictable. Therefore, no final statement on the effects of globalization on the public sector can be given yet.

Samenvatting

Dit onderzoek tracht inzicht te verschaffen in de effecten van globalisering op de kwartaire sector. Hierbij definiëren we globalisering als *de internationalisering van het economisch handelen van multinationale ondernemingen, waarbij (een deel van) de wereld als één markt te beschouwen is.*

Deze definitie van globalisering geeft al aan dat we de globaliserende sectoren kunnen kenschetsen als bedrijfstakken waar internationalisering van het economisch handelen optreedt. Hierbij hanteren we drie criteria:

- er is sprake van substantiële handel met het buitenland, gemeten door im- en export in relatie tot de toegevoegde waarde van de bedrijfstak;
- er is sprake van substantiële investeringen in het buitenland in relatie tot de toegevoegde waarde van de bedrijfstak;
- de productie in de bedrijfstak is in hoge mate footloose, dat wil zeggen, eenvoudig en zinvol te verplaatsen naar het buitenland.

We kenmerken de secundaire sector op basis van deze criteria als een globaliserende sector, evenals delen van de tertiaire sector. Hierbij gaat het met name om het bank- en verzekeringswezen, de handel, de advieswereld en in mindere mate de bedrijfstak transport en communicatie. Laatstgenoemde is te beschouwen als een globaliserende sector, voor transport geldt dit in veel mindere mate. De kwartaire sector voldoet aan geen van bovenstaande criteria.

De invloed van globalisering op de kwartaire sector is indirect, en loopt via de onderlinge relaties tussen sectoren. Daarbij onderscheiden we de volgende relaties:

- *inputconcurrentie* tussen kwartaire en globaliserende sectoren op de *goederenmarkt*;
- *outputconcurrentie* tussen kwartaire en globaliserende sectoren op de *goederenmarkt*;

- veranderende prijzen van de *levering van intermediaire goederen en diensten* door de globaliserende sectoren aan de kwartaire sector;
- concurrentie tussen kwartaire en globaliserende sectoren om de *input op de arbeidsmarkt*;
- veranderingen in de publieke taak van de overheid.

Het effect van globalisering op de kwartaire sector *via de markten voor goederen en diensten* is klein. Outputconcurrentie tussen de kwartaire en globaliserende sectoren op de markt voor goederen en diensten komt niet voor. Concurrentie om de inputs komt wel voor, maar de effecten lijken gering te zien. Mogelijk zullen er prijsstijgingen optreden op de markten voor communicatiediensten en commerciële dienstverlening. Laatstgenoemde markt speelt ook een rol bij de effecten die via intermediaire leveringen lopen. Hier is de richting van het effect niet op voorhand duidelijk, omdat er tegelijkertijd twee tegengestelde effecten spelen. Aan de ene kant gaat er een prijsdrukkend effect uit van de toenemende internationale concurrentie. Daar staat tegenover dat er bij een groeiende vraag kwalitatieve schaarste kan ontstaan, hetgeen een prijsopdrijvend effect heeft. Welk effect het sterkst is, is niet eenduidig te bepalen en kan per deelsector verschillen.

Ook voor de inputconcurrentie op de arbeidsmarkt geldt de tertiaire sector als belangrijkste schakel tussen het proces van globalisering en de gevolgen voor de kwartaire sector. De commerciële dienstverlenende sector (in het bijzonder de financiële en zakelijke dienstverlening) en de kwartaire sector betrekken hun personeel in belangrijke mate uit dezelfde deelsegmenten van de arbeidsmarkt. Veel hoger opgeleiden werken in zowel de financiële en zakelijke dienstverlening (tertiaire sector) als in de kwartaire sector. Wanneer deze bedrijfstakken groeien als gevolg van globalisering, zullen ze met de kwartaire sector gaan concurreren om goed opgeleide werknemers. De kwartaire sector zal om hetzelfde hoogwaardige personeel te kunnen aantrekken betere arbeidsvoorwaarden moeten bieden, met oplopende arbeidskosten als gevolg. Een mogelijk bijkomend probleem is de zogenoemde Ziekte van Baumol, waarbij hogere lonen in de dienstverlening minder worden gecompenseerd door een stijgende productiviteit zoals dat wel het geval is in bijvoorbeeld de secundaire sector. Als extra complicatie kan daarbij de mogelijke stijging van de collectieve lasten door duurder wordende kwartaire dienstverlening worden genoemd. De hogere lastendruk vormt mogelijk een belemmering voor succesvolle concurrentie van Nederlandse bedrijven op de mondiale markt.

Onder lager en middelbaar opgeleiden werkt globalisering mogelijk precies de andere kant op. Door een vlucht van met name industriële bedrijven naar lage lonen landen kan een uitstoot ontstaan van lager opgeleid personeel, met een neerwaartse druk op de lonen als gevolg. Het gevolg hiervan kan zijn dat in deelsegmenten van de kwartaire sector waar relatief veel lager en middelbaar opgeleiden werkzaam zijn (zoals in delen van de zorgsector) de lonen waarschijnlijk minder sterk zullen stijgen *met* globalisering dan *zonder* globalisering het geval zou zijn geweest. Overigens is het de vraag of dit effect daadwerkelijk op zal treden, omdat juist bij de verzorgende beroepen de inputconcurrentie tussen de kwartaire sector en de globaliserende sectoren gering is.

Globalisering leidt vermoedelijk tot een veranderende publieke taak voor de overheid. Deregulering en tax competition leiden mogelijk tot een krimpende kwartaire sector. Het faciliteren van voorwaardenscheppend beleid door de overheid kan de gevolgen hiervan enigszins verzachten, omdat in andere bedrijfstakken nieuwe werkgelegenheid ontstaat. De flexibilisering van de arbeidsmarkt leidt mogelijk eveneens tot een toename van de werkgelegenheid. Zowel over het plaatsvinden van dergelijke ontwikkelingen als over de gevolgen ervan bestaat onvoldoende kennis om een zinnige uitspraak te kunnen doen over het effect op de kwartaire sector.

---

1 Inleiding

1.1 Inleiding

Dit hoofdstuk vormt de eerste aanzet tot het vooronderzoek naar de effecten van globalisering op de kwartaire sector. Achtereenvolgens komen het doel van het onderzoek (paragraaf 1.2) en de werkdefinitie van globalisering (paragraaf 1.3) aan de orde. In paragraaf 1.4 gaan we in op de eerste orde effecten van globalisering en in de daaropvolgende paragraaf op de mogelijke verbanden met de kwartaire sector. De slotparagraaf geeft een leeswijzer door het rapport.

1.2 Doel van het onderzoek

Het belangrijkste gevolg van globalisering is een sterkere concurrentie op de afzetmarkten. Maar ook de arbeidsmarkt ondervindt de gevolgen van globalisering. Afgezien van een toenemende geografische mobiliteit van werknemers stelt de verscherpte concurrentie immers hogere eisen aan de inzetbaarheid en flexibiliteit van menselijk kapitaal. Functie-inhouden veranderen snel, met gevolgen voor de veroudering van kennis en vaardigheden. De scholingsmarkt, zowel voor het initiële onderwijs als de groeiende sector van beroepsgerichte om- en bijscholing, ondervinden daarvan op hun beurt de gevolgen.

Binnen de sectoren van de economie zijn het uiteraard in de eerste plaats de op internationale afzetmarkten opererende bedrijven en hun toeleveranciers waar de gevolgen van globalisering duidelijk naar voren komen. Maar ook in de niet of nauwelijks op buitenlandse markten opererende sectoren zullen gevolgen zichtbaar worden. Al was het alleen maar vanwege de verwevenheid van de verschillende economische sectoren via de arbeidsmarkt, onderlinge leveringen en economie-brede interventies van de overheid, geïnspireerd door globalisering.

De kwartaire sector omvat in de hier in Nederland gebruikelijke definitie, vooral de (niet uit tarieven bekostigde) dienstverlening van de overheid, aangevuld met grotendeels door de overheid gesubsidieerde dienstverlening, meestal door non-profit organisaties uitgevoerd. Praktisch gesproken gaat het om zaken als openbaar bestuur, openbare veiligheid, onderwijs, gezondheidszorg, maatschappelijke dienstverlening en cultuur.

Doel van dit onderzoek is een eerste beeld te krijgen van de invloed van globalisering op de kwartaire sector. Uit dit beeld volgen nut en noodzaak van verder onderzoek op dit terrein.

1.3 Wat is globalisering?

In de recente literatuur is een brede waaier aan definities van globalisering, ook wel aangeduid als internationalisering en mondialisering, te vinden. De meeste van die definities sluiten aan bij het convergeren van wereldmarkten: de *global economy*. Zo beschrijven Dieleman en Hamnett (1994) globalisering als 'the growing integration of various parts of the world into a global economy and global financial system'. Het begrip globale economie wordt verder door Castells (1992) uitgewerkt met de volgende definitie: 'By global economy we mean an economy that works as a unit on real time on a planetary scale. It is an economy where capital flows, labour markets, information, raw materials, management and organization are internationalised and fully interdependent throughout the planet (...), characterized by the uneven integration to the global system of different areas of the planet ...'. Ook Levitt verwees al in 1983 naar globalisering, doelend op het (vermeende) proces van wereldwijde marktconvergentie. Hij voorzag de opkomst van één wereldwijde markt voor gestandaardiseerde consumptiegoederen, waarin de geglobaliseerde onderneming opereert 'as if the entire world (or major regions of it) were a single entity; it sells the same things in the same way everywhere'.^{1/}

Andere auteurs stellen de definitie van globalisering breder. Van der Zwet (1996) stelt dat het bij globalisering gaat om de internationale spreiding door bedrijven van hun bedrijfsactiviteiten. Andriessen en Van Esch (1993) werken deze definitie verder uit door globalisering te zien als een trend in de wereldeconomie en als een proces van opsplitsing van de produktieketen, waarbij de losse delen de geografisch meest gunstige locatie zoeken.

De definitie van Nooteboom (1996) sluit hier enigszins bij aan. Hij noemt als kenmerken de verwevenheid van economieën, de ongebondenheid van bedrijven ('footloose') en de internationalisering van handels- en kapitaalstromen. Ook Pryke en Lee (1995) richten zich op de internationalisering van kapitaalstromen. Zij spreken van transnationaal kapitaal, dat '...takes advantage of an increased capacity to circulate around the global economy as a result of technical change and deregulation (...) What is emerging, then, is a global financial network operating independently of, but not without influence from, national and international contexts and forms of regulation.' De OECD (1996) tot slot, richt zich meer op het internationaal handelen door ondernemingen: de economie wordt hier 'a world-wide network of large enterprises sharing certain common features. These features include large-scale direct foreign investment (...); significant world-wide transactions making reference to common standards and production practices; and an increasing willingness to co-operate in areas such as Research and Development, production and distribution'.

Voor deze studie zijn twee aspecten uit bovenstaande definities met name van belang: het convergeren van markten en het internationaal opereren van ondernemingen. Een verdere inperking van de definitie, bijvoorbeeld door een beperking tot bepaalde markten, is hier niet zinvol. Daarom gaan we uit van onderstaande definitie:

Globalisering is de internationalisering van het economisch handelen van multinationale ondernemingen, waarbij (een deel van) de wereld als één markt te beschouwen is.

1.4 Eerste orde effecten van globalisering

Globalisering gaat samen met een wereldwijde liberalisering van markten. Voor het concretiseren van de eerste orde effecten biedt deze liberalisering een belangrijk aanknopingspunt. Bij een vrijere wereldhandel zullen landen zich meer gaan toeleggen op de productie van goederen en diensten waarin zij een comparatief voordeel hebben. Dat wil zeggen, ze kunnen het goed of de dienst beter of goedkoper produceren dan andere landen. Het ligt dan voor de hand dat arbeidsintensieve productie-processen, zeker waar het om laaggeschoolde arbeid gaat, uit Europese landen zal verdwijnen naar de zogenaamde lage-lonen landen. Tegelijkertijd zal, door de internationalisering van het economisch handelen, de behoefte aan coördinatie en informatie toenemen. Hierdoor zal de vraag naar middelbaar en hoger opgeleid personeel toenemen.

Ook op het niveau van bedrijfstakken geldt de theorie van de comparatieve voordelen. Bedrijfstakken die een comparatief voordeel hebben ten opzichte van vergelijkbare bedrijfstakken in het buitenland zullen groeien, andere juist krimpen. Het is te verwachten dat (een deel van) de tertiaire sector in Nederland zal groeien, terwijl de secundaire eerder zal krimpen.

Sommige bedrijfstakken zullen, al dan niet naast de directe effecten van globalisering, sterke tweede orde effecten ondervinden van de groei van goederen-, kapitaal- en informatiestromen, waarmee globalisering gepaard zal gaan.

1.5 Globalisering en de kwartaire sector

In de voorgaande paragraaf hebben we globalisering beperkt tot het handelen van multinationale ondernemingen. In de kwartaire sector komen dergelijke ondernemingen niet voor. Bovendien heeft de dienstverlening in de kwartaire sector een sterk persoonsgebonden en daardoor lokaal karakter: de klanten bevinden zich meestal op nationale bodem. Export van dit type diensten is vrijwel niet aan de orde. Wanneer er dus een invloed van globalisering uitgaat op de kwartaire sector, zal dit een indirecte invloed zijn, die loopt via

de onderlinge relaties tussen sectoren. Het is dan ook zinvol om te bezien op welke wijze deze relaties lopen.

De relaties tussen de globaliserende sectoren en de kwartaire sector lopen via de goederenmarkt en de arbeidsmarkt. De kapitaalmarkt is voor de kwartaire sector minder van belang. De relatie op de *goederenmarkt* kan op drie manieren vorm krijgen:

- concurrentie tussen kwartaire en globaliserende sectoren om de *inputs*;
- concurrentie tussen kwartaire en globaliserende sectoren om de *markt voor outputs*;
- veranderende prijzen van de *levering van intermediaire goederen en diensten* door de globaliserende sectoren aan de kwartaire sector.

Bij de relatie op de *arbeidsmarkt* gaat het om concurrentie om de *inputs*. De sectoren in een economie putten allemaal in meer of mindere mate uit bepaalde deelsegmenten van de arbeidsmarkt. Wanneer de samenstelling van de vraag naar arbeid verandert als gevolg van de globalisering, zal dit mogelijk ook repercussies hebben voor de kwartaire sector. Sommige functies in de kwartaire sector, bijvoorbeeld gericht op informatievoorziening (defensie, overheidsadministraties), kennen immers pendanten in niet-kwartaire sectoren. Bij andere functies (zoals in de zorg of bij de politie) zal dit minder het geval zijn.

Naast de marktrelaties tussen de kwartaire en de globaliserende sectoren, is er een relatie die voortvloeit uit de publieke taak van de overheid. Het globaliseringsproces kan voor de overheid aanleiding zijn om haar beleid inhoudelijk aan te passen, om de globaliserende sectoren optimale randvoorwaarden te kunnen bieden.

1.6 Leeswijzer

De opbouw van het rapport is als volgt. In hoofdstuk 2 gaan we nader in op de bedrijfstakken in de Nederlandse economie en zullen we bezien welke daarvan we tot de globaliserende sectoren kunnen rekenen. Hoofdstuk 3 gaat nader in op de relaties tussen deze sectoren en de kwartaire sector via de markten voor goederen en diensten. Daarop volgt in hoofdstuk 4 een analyse van de gevolgen van globalisering op de kwartaire sector via de arbeidsmarkt. In hoofdstuk 5 bespreken we de mogelijke effecten van aanpassingen van het overheidsbeleid als gevolg van globalisering. Het rapport wordt afgesloten met enkele bevindingen en aanbevelingen voor verder onderzoek.

Noten

1. Het citaat is afkomstig uit Ruigrok en Van Tulder, 1995, blz. 1141.

---

2 Bedrijfstakken en globalisering

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk gaan we in op de vraag welke bedrijfstakken invloed ondervinden van globalisering, de globaliserende bedrijfstakken. Daarbij concentreren we ons op de bedrijfstakken waar de eerste orde effecten neerslaan. Bedrijfstakken die indirect met globalisering te maken krijgen, rekenen we niet tot de globaliserende bedrijfstakken. Waar mogelijk zullen we het onderscheid op bedrijfstakniveau maken. Waar dat niet mogelijk is, zullen we terugvallen op het sectorniveau. In navolging van Van der Zwet (1996), meten we de mate waarin bedrijfstakken te maken krijgen met globalisering aan de hand van cijfers over de buitenlandse handel en de directe investeringen. Paragraaf 2.2 gaat in op de eerstgenoemde, terwijl paragraaf 2.3 een licht werpt op de directe investeringen van Nederlandse bedrijven in het buitenland. Andere overwegingen om bedrijfstakken als globaliserend te kenschetsen komen in paragraaf 2.4 aan de orde. In de slotparagraaf maken we de balans op.

2.2

Buitenlandse handel

Wanneer een bedrijfstak relatief veel handelt met het buitenland, kan dit een aanwijzing zijn dat het om een globaliserende bedrijfstak gaat. Een dergelijke bedrijfstak opereert dan immers relatief veel op buitenlandse markten. Daarmee is overigens niet gezegd dat *alleen* bedrijfstakken met veel buitenlandse handel iets merken van globalisering. Een bedrijfstak die vooral nationaal opereert kan op de binnenlandse markt, als gevolg van globalisering, toch geconfronteerd worden met buitenlandse concurrentie. Daarnaast kan een bedrijf via buitenlandse dochters op internationale markten actief zijn, zonder dat dit tot uitdrukking komt in cijfers over de im- en export.

Met de Nationale Rekeningen kunnen we de buitenlandse handel in beeld brengen. Onderstaande tabel geeft een overzicht van de relatieve im- en export naar bedrijfstak, gedefinieerd als de im- of export gedeeld door het kolom-, respectievelijk rijtotaal van de bedrijfstak in de input-output-tabel (tabel X3) van de Nationale Rekeningen.

Tabel 2.1: *Relatieve im- en export naar bedrijfstak, 1995*

Bedrijfstak	Export	Import
<i>Primaire sector</i>		
Landbouw en visserij	36,5%	5,3%
Delfstoffenwinning	38,9%	12,4%
<i>Secundaire sector</i>		
Voedings- en genotmiddelenindustrie	44,4%	24,4%
Textiel-, kleding- en lederindustrie	61,5%	36,8%
Hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie	23,6%	25,9%
Papier-, grafische industrie, uitgeverijen	21,9%	21,1%
Aardolie-industrie	47,0%	45,6%
Chemische, rubber- en kunststofindustrie	65,7%	29,9%
Metaalindustrie	55,7%	26,8%
Overige industriële bedrijven	42,5%	20,4%
Openbare nutsbedrijven	0,1%	6,9%
Bouwnijverheid en -installatiebedrijven	2,0%	11,7%
<i>Tertiaire sector</i>		
Groothandel en detailhandel	8,3%	8,4%
Horeca en reparatiebedrijven	0,1%	12,5%
Transport-, opslag- en communicatiebedrijven	36,9%	13,5%
Bank- en verzekeringswezen	4,7%	4,6%
Exploitatie van onroerend goed	0,0%	0,2%
Overige commerciële diensten	7,8%	2,8%
<i>Kwartaire sector</i>		
Overheidsbestuur en sociale verzekering	0,7%	2,7%
Defensie	1,5%	3,7%
Gesubsidieerd onderwijs	0,1%	1,1%
Overige niet-commerciële diensten	1,5%	3,4%

Bron: CBS, 1996b, bewerking IOO

Negen bedrijfstakken kennen een relatieve export van meer dan 35 procent. Bij twee daarvan geldt dat ook voor de import. Voor het merendeel zijn het, zoals te verwachten viel, industriële bedrijfstakken. Ook de aanwezigheid van de bedrijfstak transport- opslag en communicatie viel te verwachten. De lage scores voor de overige dienstverlening, met name voor het bank- en verzekeringswezen, verbazen enigszins. Dit heeft alles te maken met de hier gehanteerde definitie. In tabel 2.1 kijken we naar de im- en export van goederen en diensten, terwijl banken juist *kapitaal* im- en exporteren. Dienstverlening in het buitenland wordt veelal geleverd door buitenlandse dochters, zodat ze in dit overzicht niet helder naar voren komen.

Zijn de negen sectoren met een hoge relatieve export nu sectoren die met globalisering te maken hebben of krijgen? Voor de industriële sectoren geldt dit zeker, hun markten liggen goeddeels buiten Nederland en ieder van de bedrijfstakken kan geconfronteerd worden met concurrentie uit het buitenland. Ook de transportsector zal het nodige merken van globalisering: internationalisering van de handel leidt tot meer stromen van goederen en informa-

tie, en daarmee tot een uitbreiding van de markt. Dit is echter een tweede orde effect: groeiende handel in andere bedrijfstakken leidt tot een grotere markt in de bedrijfstak zelf. Op de vervoersmarkt zelf zal, door het wegvallen van barrières, overigens wel meer concurrentie optreden.

Voor de landbouw geldt een ander verhaal. In deze bedrijfstak is, door Europese beschermingsmaatregelen, de concurrentie met andere werelddelen beperkt. Hier is eerder sprake van regionalisering dan van globalisering. De afscherming van de Europese markt wordt echter geleidelijk minder door GATT-rondes en onder druk van mogelijke uitbreiding van de Europese Unie met landen uit Oost Europa. De delfstoffenwinning heeft, dankzij het aardgas, een unieke positie. Vermoedelijk zal deze bedrijfstak daarom weinig merken van globalisering.

2.3 Directe investeringen in het buitenland

Evenals buitenlandse handel geven directe investeringen in het buitenland een indicatie voor internationale activiteiten van bedrijfstakken. Ook hier moeten we echter de nodige kanttekeningen plaatsen. In plaats van te investeren in het buitenland, kan een bedrijf ook een deel van de productie uitbesteden in het buitenland. In sommige gevallen zal dit zichtbaar worden in de importcijfers, echter niet altijd. Wanneer een halfprodukt naar het buitenland gebracht wordt voor de verdere productie, en vervolgens naar het land van bestemming gebracht wordt, is het moeilijk om daar met cijfers vat op te krijgen.

Tabel 2.2 geeft de directe investeringen van Nederlandse bedrijven in het buitenland als percentage van de toegevoegde waarde. De gehanteerde bedrijfstakindeling is vrij ruw vanwege de aansluiting tussen CBS-statistieken en de gegevens van DNB. De cijfers geven de gemiddelden over de jaren 1994 en 1995.¹

Tabel 2.2: *Directe investeringen in het buitenland naar (groepen van) bedrijfstakken, 1994/1995 (percentage toegevoegde waarde)*

(Groepen van) bedrijfstakken	Directe investeringen
Landbouw en visserij	0,1%
Delfstoffen, aardolie- en chemische industrie	5,6%
Voedings- en genotmiddelenindustrie	11,5%
Bouwnijverheid en -installatiebedrijven	0,8%
Handel	4,4%
Transport-, opslag- en communicatiebedrijven	2,5%
Bank- en verzekeringswezen	14,8%

Bron: CBS (1996b), DNB (1996), bewerking IOO

We kunnen bovenstaande gegevens ook indelen naar sectorniveau. Het is echter niet mogelijk om de tertiaire en de kwartaire sector afzonderlijk te beschouwen. Het apart presenteren van het bank- en verzekeringswezen is wel mogelijk. Tabel 2.3 geeft de gemiddelde directe investeringen in het buitenland naar sectoren.

Tabel 2.3: *Directe investeringen in het buitenland naar sectoren, 1994/1995*
(percentage toegevoegde waarde)

Sector	Directe investeringen
Primair (excl. delfstoffen)	0,1 %
Secundair (incl. delfstoffen)	5,3 %
Bank- en verzekeringswezen	14,8 %
Overig tertiair & kwartair	1,1 %
Totaal	3,7 %

Bron: CBS (1996b en DNB (1996), bewerking IOO

Bovenstaande twee tabellen geven aan dat met name industriële bedrijfstakken, het bank- en verzekeringswezen en de handel internationaal opereren. Mogelijk worden hier echter sectoren over het hoofd gezien vanwege het hoge aggregatieniveau van de data. Daar staat tegenover dat de uitkomsten goed sporen met hetgeen in de vorige paragraaf naar voren kwam én met het algemene beeld dat van globalisering bestaat.

2.4 Andere overwegingen

In de vorige paragraaf gaven we al aan dat bedrijven, naast investeren in het buitenland, ook een deel van hun productie via uitbesteding kunnen verplaatsen naar het buitenland. Voorwaarde hiervoor is dat de productie *footloose* is, dat wil zeggen, niet per se in Nederland hoeft plaats te vinden. In de regel zal dit het geval zijn bij productie die arbeidsintensief is, een niet al te hoog opleidingsniveau vergt en relatief eenvoudig verplaatsbare producten kent. Van de productie van diensten werd lange tijd aangenomen dat ze vrijwel nooit *footloose* is, omdat diensten geproduceerd worden op de plaats waar ze aangeboden worden. Dit beeld is echter achterhaald, door ontwikkelingen in de telematica worden steeds meer diensten *footloose*. Het invoeren van data of het telefonisch te woord staan van klanten kan overal ter wereld gebeuren.

In de inleiding van dit hoofdstuk gaven we al aan dat we vooral zoeken naar bedrijfstakken die *rechtstreeks* met globalisering te maken krijgen. We moeten de in de voorgaande paragrafen gepresenteerde cijfers hier kritisch op beoordelen. De vervoerssector kent een hoge relatieve export, terwijl de handel relatief veel in het buitenland investeert. Hier is

echter sprake van een tweede orde effect: de uitkomsten worden veroorzaakt door groeiende handelsstromen, die op hun beurt worden veroorzaakt door het globaliseringsproces.

Een geheel andere manier om globaliserende bedrijfstakken te identificeren, is het gebruik van een *markttypologie*. Hierbij kijken we of de markten waarop bedrijfstakken opereren kenmerken vertonen van globalisering. Deze benadering is in hoge mate kwalitatief. We beoordelen de markten dan vooral op het bestaan van internationale concurrentie en het eerder genoemde criterium van de mate waarin de productie footloose is. Bij deze benadering komen in grote lijnen dezelfde bedrijfstakken naar voren als uit de eerdere kwantitatieve analyse van handelsstromen en directe investeringen in het buitenland. Twee van de tertiaire bedrijfstakken vormen echter een uitzondering: de handel en (delen van) de overige commerciële dienstverlening. Beide kennen concurrerende internationale markten en zijn in enige mate footloose. We kenmerken deze twee bedrijfstakken daarom als potentieel globaliserend. Ditzelfde geldt voor de communicatiediensten. Deze is echter in de geanalyseerde bronnen niet los te zien van de dominante transportsector, zodat we deze bedrijfstak als geheel niet als globaliserend aan zullen merken.²

2.5 Balans

Op basis van de analyse in de voorgaande paragrafen kunnen we een overzicht opstellen van de mate waarin we bedrijfstakken als globaliserend kenschetsen. Onderstaande tabel geeft dit overzicht.

Tabel 2.4: *Overzicht globaliserende sectoren*

Sector/bedrijfstak	Buitenlandse handel	Investeringen buitenland	Footloose	Globalisering
<i>Primair</i>	+	-	-	-
<i>Secundair</i>	+	+	+	+
<i>Tertiair, w.v.</i>				
bank- en verzekerings-wen	-	+	+/-	+
Handel	-	+	+/-	+
Transport en communicatie	+	-	+/-	+/-
Exploitatie O.G.	-	-	-	-
Horeca en reparatie	-	-	-	-
Overige commerciële diensten	-	-	+/-	+
<i>Kwartair</i>	-	-	-	-

Bron: IOO

De primaire en de kwartaire sector ondervinden geen directe effecten van globalisering. De secundaire sector is juist in zijn geheel globaliserend te noemen. Bij de tertiaire sector is een verdere uitsplitsing zinvol. Het bank- en verzekeringswezen is een globaliserende bedrijfstak, evenals de handel en een deel van de overige commerciële dienstverlening. De bedrijfstak transport en communicatie is een grensgeval. Communicatie is te beschouwen als een globaliserende sector, voor transport geldt dit in veel mindere mate.

Noten

1. Het middelen van deze twee jaren was noodzakelijk omdat de cijfers sterk fluctueren.
2. Daarmee is deze bedrijfstak een grensgeval. Waar mogelijk zullen we onderscheid maken tussen transport en communicatie.

---

3 Goederen en Diensten

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk gaan we in op de invloed van globalisering op de kwartaire sector via de markten voor goederen en diensten. Paragraaf 3.1 werpt een licht op de effecten van concurrentie tussen globaliserende en kwartaire bedrijfstakken op de outputmarkten. In paragraaf 3.2 kijken we naar de mogelijke effecten van concurrentie om de inputs. De daaropvolgende paragraaf gaat in op de relaties tussen globaliserende en kwartaire bedrijfstakken via intermediaire leveringen en in de slotparagraaf maken we de balans op.

3.2 Concurrentie op de outputmarkt

Wanneer de kwartaire sector dezelfde of vergelijkbare producten voortbrengt als andere sectoren, zal er concurrentie ontstaan op de betreffende markten. Wanneer de concurrerende bedrijfstakken bovendien globaliserende bedrijfstakken zijn, kan een indirect effect uitgaan van globalisering op de kwartaire sector. De kwartaire sector produceert echter geen goederen of diensten die ook door één van de globaliserende bedrijfstakken wordt voortgebracht.

Als er al sprake is van concurrentie tussen de kwartaire en andere sectoren, zoals bijvoorbeeld bij een deel van de paramedische dienstverlening, gaat het steeds om concurrentie met bedrijfstakken die niet internationaal opereren. Het is dan ook niet waarschijnlijk dat de kwartaire sector via concurrentie op de outputmarkten gevolgen van globalisering zal ondervinden.

3.3 Concurrentie op de inputmarkt

Naast concurrentie op de outputmarkten, kan globalisering de kwartaire sector beïnvloeden via de inputmarkten. De mogelijkheid bestaat dat globaliserende sectoren en de kwartaire sector van dezelfde markten diensten of goederen betrekken die zij nodig hebben voor hun productieproces. Wanneer deze markten beperkt van omvang zijn kan deze inputconcurrentie leiden tot prijsstijgingen. Op een grote markt zal de invloed

dermate beperkt blijven dat er van prijsstijgingen geen sprake zal zijn. In de regel geldt dit voor alle wereldmarkten.

De Nationale Rekeningen kunnen een indruk geven van de mate waarin inputconcurrentie zal optreden. Hiervoor kijken we naar de input-output tabel. Wanneer één of meer globaliserende sectoren én de kwartaire sector relatief veel goederen of diensten betrekken van een bepaalde binnenlandse bedrijfstak, kan dit een aanwijzing zijn voor potentiële inputconcurrentie. Tabel 3.1 geeft hier een overzicht van.

Uit de tabel blijkt dat de kwartaire sector op enkele inputmarkten concurreert met de globaliserende sectoren. De bedrijfstak defensie concurreert met enkele industriële bedrijfstakken om de producten van de metaalindustrie. De markt voor deze producten is echter een mondiale markt, en dermate groot dat hiervan geen effect zal uitgaan. De kwartaire sector, met name het openbaar bestuur en in mindere mate defensie, is verder een grote afnemer van de bouwnijverheid. Hier ondervindt zij echter weinig concurrentie van de globaliserende sectoren. Er is ook geen reden om aan te nemen dat globalisering zal leiden tot een dermate grote stijging van de vraag naar kantoorruimte dat dit een substantiële invloed op de prijs zal hebben. De mogelijkheid bestaat echter wel dat de grondprijzen zullen stijgen. Dit is echter eerder een gevolg van ruimtegebrek in de Randstad dan van globalisering.

Op de markt voor transport, opslag en communicatie treedt mogelijk wel concurrentie op tussen enkele globaliserende bedrijfstakken en de kwartaire sector, met name het openbaar bestuur. Het is door de inrichting van de input-output tabel helaas niet mogelijk om transport en communicatie los van elkaar te bezien. We kunnen hier echter wel een kwalitatieve analyse van geven. Het ligt voor de hand dat de grafische industrie en de handel vooral gebruik zullen maken van transportdiensten, terwijl het bank- en verzekeringswezen, net als het openbaar bestuur met name de diensten van communicatiebedrijven afnemen. Hier bestaat de mogelijkheid van concurrentie om de inputs, zeker gezien het groeiende belang van informatievoorziening voor beide bedrijfstakken. Daar staat tegenover dat de markt voor communicatiediensten meer en meer aan het liberaliseren en internationaliseren is, zodat een mogelijk prijseffect in ieder geval op iets langere termijn zal worden tenietgedaan door de toegenomen internationale concurrentie.

De bedrijfstak overige commerciële diensten is een belangrijke leverancier voor alle globaliserende bedrijfstakken én voor alle bedrijfstakken in de kwartaire sector. Bij delen van deze markt, zoals de adviesmarkt, bestaat de mogelijkheid dat de concurrentie tussen globaliserende en de kwartaire sector prijseffecten heeft. Bij een groeiende vraag zal in deze markt al snel kwalitatieve schaarste ontstaan, in de vorm van een vraagoverschot naar hoog gekwalificeerd personeel. De kwalitatieve schaarste kan leiden tot substantiële prijsstijgingen. De omvang en zelfs de richting van dit effect kan per deelmarkt sterk verschillen.

Tabel 3.1 *Input-output tabel in procenten van de toegevoegde waarde van de ontvangende bedrijfstak, 1993**

	Voedings- en genotmiddelen-industrie	Textiel- en kleding-industrie	Hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie	Papier-, grafische industrie, Aardolie-industrie, uitgeverijen	Chemische, rubber- en kunststofindustrie	Metaalindustrie	Overige industrie	Groot handel en detailhandel	Bank- en verzekeringswezen	Overige commerciële diensten	Overheidsbestuur en sociale verzekering	Gesubsidieerd onderwijs	Overige niet-commerciële diensten
Landbouw en visserij	104.7%	0.6%	0.5%	0.1%	0.2%	0.4%	0.1%	0.2%	0.1%	0.0%	0.5%	0.0%	0.4%
Delfstofwinning	1.2%	0.3%	4.1%	1.4%	16.0%	8.4%	0.3%	0.1%	0.0%	0.0%	0.2%	0.0%	0.0%
Voedings- en genotmiddelenindustrie	48.2%	2.2%	0.0%	0.4%	0.0%	1.7%	0.1%	0.3%	0.0%	0.0%	0.7%	0.1%	2.7%
Textiel-, kleding- en lederindustrie	0.1%	28.5%	0.9%	0.1%	0.1%	0.3%	0.2%	0.6%	0.0%	0.1%	0.1%	0.0%	0.1%
Hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie	2.1%	0.0%	14.0%	0.5%	0.0%	1.2%	0.8%	0.5%	0.0%	0.2%	0.3%	0.1%	0.1%
Papier-, grafische industrie, uitgeverijen	10.0%	2.6%	2.0%	39.6%	1.0%	4.5%	3.5%	4.0%	1.9%	5.8%	2.2%	0.8%	0.8%
Aardolie-industrie	0.6%	0.9%	1.1%	0.4%	30.5%	8.6%	0.8%	0.3%	0.3%	0.5%	0.9%	1.3%	0.6%
Chemische, rubber- en kunststofindustrie	3.8%	12.3%	6.0%	2.9%	40.8%	4.1%	7.9%	0.5%	0.1%	0.9%	0.4%	1.5%	1.2%
Metaalindustrie	3.6%	4.7%	3.2%	1.8%	3.2%	35.6%	12.0%	1.3%	1.0%	0.7%	2.5%	19.2%	0.4%
Overige industriële bedrijven	0.2%	0.3%	0.1%	0.2%	0.4%	0.3%	0.7%	0.4%	0.2%	0.3%	0.4%	0.2%	0.4%
Openbare nutsbedrijven	4.9%	3.8%	5.1%	2.1%	3.0%	6.2%	3.9%	3.7%	1.0%	1.0%	1.8%	1.1%	2.1%
Bouwnijverheid en -installatiebedrijven	1.1%	1.4%	2.6%	1.6%	1.5%	2.1%	1.5%	0.8%	2.3%	0.8%	10.6%	6.8%	1.0%
Groothandel en detailhandel	1.4%	2.1%	2.9%	1.1%	2.5%	2.2%	1.9%	5.7%	1.0%	0.9%	1.3%	0.4%	0.4%
Horeca en reparatiebedrijven	1.5%	1.9%	1.4%	1.1%	1.2%	1.6%	1.5%	2.8%	2.3%	3.5%	1.7%	1.1%	1.1%
Transport-, opslag- en communicatiebedrijven	1.4%	1.9%	1.5%	4.4%	2.8%	2.3%	1.9%	4.2%	7.9%	2.2%	4.0%	1.5%	2.6%
Bank- en verzekeringswezen	0.5%	1.1%	0.7%	0.6%	0.2%	0.5%	0.6%	2.6%	18.7%	0.8%	3.1%	0.0%	0.4%
Exploitatie van onroerend goed	1.4%	3.4%	3.2%	1.5%	1.8%	1.2%	1.6%	5.7%	1.9%	2.9%	2.7%	0.6%	2.0%
Overige commerciële diensten	19.4%	17.9%	14.9%	15.3%	22.2%	17.6%	13.1%	9.7%	8.3%	15.8%	11.3%	3.8%	8.6%
Overheidsbestuur en sociale verzekering	0.6%	1.6%	0.4%	1.2%	1.1%	0.7%	0.5%	0.4%	0.9%	0.5%	3.4%	0.2%	1.0%
Defensie	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.1%	0.0%	0.0%
Gesubsidieerd onderwijs	0.4%	0.2%	0.4%	0.5%	1.8%	1.1%	0.6%	0.1%	0.1%	0.1%	0.9%	0.0%	0.7%
Overige niet-commerciële diensten	1.1%	1.3%	1.5%	2.4%	3.2%	2.7%	1.5%	0.5%	1.5%	1.3%	6.7%	2.4%	5.2%

* Alleen globaliserende bedrijfstakken en kwartaire sector zijn in de kolommen weergegeven

Bron: CBS 1996, bewerking IOO

3.4 Intermediaire leveringen

Een andere mogelijke relatie waarlangs globalisering effect kan hebben op de kwartaire sector, is die van de intermediaire leveringen. Daar waar (een deel van) de kwartaire sector een belangrijke afnemer is van een van de globaliserende bedrijfstakken, kunnen de effecten van globalisering op die bedrijfstakken via de prijzen doorwerken naar de kwartaire sector. Om te bekijken waar deze effecten op zullen treden, kunnen we gebruik maken van tabel 3.1. Enkele van de in de vorige paragraaf besproken relaties komen nu vanuit een andere invalshoek in beeld. De relatie tussen de bedrijfstak defensie en de metaalindustrie is daar één van. Als gevolg van globalisering zullen de prijzen van metaalproducten, een belangrijke input voor de bedrijfstak defensie, mogelijk dalen. Overigens moeten we op voorhand niet al te hoge verwachtingen hebben van deze prijsdalingen. De globalisering in de metaalindustrie is al geruime tijd aan de gang en mogelijk is het potentieel voor prijsdalingen al geheel benut.

Bij de overige commerciële dienstverlening treden er twee, tegengestelde, effecten op. Enerzijds is er sprake van een toenemende internationale concurrentie, waardoor de prijzen mogelijk zullen dalen. Anderzijds zullen Nederlandse commerciële dienstverleners zich meer en meer gaan richten op internationale markten. Wanneer zij er in slagen op deze markten een positie te veroveren, zal er kwalitatieve schaarste ontstaan, met een opwaartse druk op de prijzen als gevolg. Het is niet op voorhand aan te geven welke van de effecten zal overheersen.

3.5 Balans

Het beeld dat uit dit hoofdstuk naar voren komt, is dat het effect van globalisering op de kwartaire sector *via de markten voor goederen en diensten* betrekkelijk gering is. Op geen enkele outputmarkt concurreert de kwartaire sector met globaliserende bedrijfstakken. Bij de inputmarkten gebeurt dit wel, maar lijken de effecten gering. Wellicht zullen er mogelijk (al dan niet tijdelijk) prijsstijgingen optreden op de markten voor communicatiediensten en commerciële dienstverlening.

Laatstgenoemde markt speelt ook een rol bij de effecten die via intermediaire leveringen lopen. Hier is de richting van het effect niet op voorhand duidelijk, omdat er tegelijkertijd twee tegengestelde effecten spelen. Aan de ene kant gaat er een prijsdrukkend effect uit van de toenemende internationale concurrentie. Daar staat tegenover dat er bij een groeiende vraag kwalitatieve schaarste kan ontstaan, hetgeen een prijsopdrijvend effect heeft. Welk effect het sterkst is, is niet eenduidig te bepalen en kan per deelsector verschillen.

---

4 Globalisering en de arbeidsmarkt

4.1 Inleiding

Een deel van de effecten van globalisering zal zich uiten via de arbeidsmarkt. In dit hoofdstuk wordt daarom de mogelijke invloed van globalisering op de arbeidsmarkt in de kwartaire sector onder de loep genomen.

Uit de voorgaande hoofdstukken komt naar voren dat globalisering sinds de jaren tachtig vooral plaatsvindt in sectoren als de consumentenelektronica, telecommunicatie, financiële en zakelijke dienstverlening.¹ Er is sprake van een tendens van globalisering van de industriële sector naar de (commerciële) dienstverlening. Hierbij kan worden gewezen op toenemende mondialisering van financiële instellingen als het bank- en verzekeringswezen en de zakelijke dienstverlening in de informatietechnologie. Het is juist deze ontwikkelingsrichting van globalisering die relevant is voor de kwartaire sector (de niet-commerciële dienstverlening), omdat verwacht mag worden dat de tertiaire en de kwartaire sector wat de arbeidsmarkt betreft zekere overeenkomsten hebben.

In paragraaf 4.2 worden eerst de karakteristieken van de arbeidsmarkt onderzocht voor sectoren waar in meerdere of mindere mate sprake is van globalisering. De kernvraag daarbij is *of en in hoeverre* met name de commerciële dienstverlening (tertiare sector) en de niet-commerciële dienstverlening (kwartaire sector) in dezelfde vijver van arbeidskrachten vissen. Het gaat dan in het bijzonder om de vraag naar hoger opgeleiden, omdat uit de voorgaande hoofdstukken duidelijk is geworden dat globalisering naar alle waarschijnlijkheid de vraag naar specialistisch, hoog opgeleid personeel zal versnellen. Ten slotte maken we in paragraaf 4.3 de balans op.

4.2 Arbeidsmarktkenmerken

Wat zijn nu de kenmerken van de arbeidsmarkt in de diverse (globaliserende) sectoren van de Nederlandse economie? Uitgaande van een toenemende vraag naar hoger opgeleid personeel, zijn we met name geïnteresseerd in de opleidingskenmerken en de beroepsniveaus van de werkende bevolking. Gegevens over de samenstelling van de werkgelegenheid en de kenmerken van het arbeidsaanbod zijn te vinden in de Enquête beroepsbevolking (EBB) van het CBS (1996a). Hiermee kan voor globaliserende sectoren een aardig beeld worden verschaft van de beroepsbevolking naar bedrijfstak, het onderwijsniveau en het beroepsniveau.

De EBB onderscheidt onder meer de volgende bedrijfsklassen (en bedrijfstakken):

- industrie en bouwnijverheid (secundaire sector);
- commerciële dienstverlening (tertiere sector):
  - handel;
  - horeca;
  - vervoer;
  - post en telecommunicatie;
  - financiële instellingen (w.o. het bank- en het verzekeringswezen);
  - zakelijke dienstverlening (w.o. computerservice, informatietechnologie en juridische/economische dienstverlening);
- niet-commerciële dienstverlening (kwartaire sector):
  - openbaar bestuur;
  - onderwijs;
  - gezondheids- en welzijnszorg;
  - cultuur- en overige dienstverlening.

In tabel 4.1 presenteren we voor genoemde bedrijfstakken de onderwijskenmerken van de in die bedrijfstakken werkende beroepsbevolking.

Tabel 4.1: *Werkzame beroepsbevolking naar onderwijsniveau per bedrijfsklasse, 1995*

Bedrijfs- klasse	Totaal (x 1.000)	Basis- onderwijs (%)	mavo/vbo (%)	havo/vwo (%)	mbo (%)	hbo (%)	wo (%)
<i>Industrie en Bouwnijverheid</i>							
Industrie	1.021	13,2	28,0	3,6	39,8	11,3	3,7
Bouwnijver- heid	400	12,5	32,8	1,5	47,5	4,8	*
<i>Commerciële dienstverlening</i>							
Handel	928	8,8	29,0	6,1	46,2	8,3	1,9
Horeca	162	14,2	28,4	9,9	37,7	7,4	.
Vervoer	287	12,2	32,0	6,6	35,9	11,1	2,8
Post en tele- communica- tie	92	9,8	30,5	8,7	37,0	9,8	.
Financiële instellingen	218	2,8	15,1	13,8	40,8	17,4	10,1
Zakelijke dienstverle- ning	583	5,8	15,4	7,7	29,7	25,0	16,1
computer service	57	.	.	10,5	24,6	38,6	19,3
jur./econ. dienstverlen- ing	175	.	9,1	8,6	28,6	25,1	26,3
<i>Niet-commerciële dienstverlening</i>							
Openbaar bestuur	520	4,0	15,0	6,0	41,9	20,6	12,3
Onderwijs	406	1,5	4,9	1,7	12,6	54,9	24,4
Gezond- heids- en welzijnzorg	809	4,1	12,0	3,0	46,7	23,2	11,0
Cultuur en overige dienstverle- ning	232	6,0	18,9	5,2	34,5	21,6	13,4
Totaal**	6.063	8,1	21,9	5,1	39,4	17,4	7,9

* Vanwege nauwkeurigheidsmarges in de EBB worden te lage waarden niet gepubliceerd. In de tabellen van hoofdstuk 4 zijn deze aantallen, dan wel percentages, vervangen door een punt.

** De rij 'totaal' in de tabellen van hoofdstuk 4 heeft betrekking op de gehele werkzame beroepsbevolking en is, door het ontbreken van de primaire sector in de tabellen, niet gelijk aan de som van de kolomwaarden.

Bron: CBS (1996a), bewerking IOO

Tabel 4.1 geeft een beeld van het onderwijsniveau van de beroepsbevolking in de diverse sectoren, die globaal overeenkomen met de secundaire, tertiare en kwartaire sectoren van de Nederlandse economie.

Werknemers onder mbo-niveau zijn vooral werkzaam in de industrie en bouwnijverheid, en in deelsegmenten van de commerciële dienstverlening (handel, vervoer, post en telecommunicatie). Het gaat daarbij om uitvoerende beroepen op laag niveau. De invloed van globalisering op dit niveau zal waarschijnlijk tot uitdrukking komen in een restrictiever personeelsbeleid, met mogelijke afname van werkgelegenheid. Dit als gevolg van toenemende concurrentie op de afzetmarkt. Het is op voorhand niet aan te geven hoe dit per bedrijfstak precies zal uitwerken.

Werknemers op mbo-niveau zijn in alle bedrijfstakken ruim vertegenwoordigd. Zij zullen vooral in uitvoerende beroepen op middelbaar niveau te vinden zijn. Hoe de invloed van globalisering op dit niveau uitwerkt, is minder duidelijk dan bij de lagere beroepen. Zo kan worden verondersteld dat met de expansie van globaliserende bedrijfstakken de vraag naar deze categorie werknemers zal stijgen. Het is echter ook mogelijk dat als gevolg van scherpere concurrentie op de afzetmarkt bedrijven nog efficiënter gebruik gaan maken van het beschikbare uitvoerende personeel, waardoor de vraag naar werknemers op dit niveau minder stijgt of zelfs afneemt.²

Duidelijker lijkt de uitwerking van globalisering op het niveau van hbo en wo. Met dit niveau samenhangende beroepen liggen onder meer in de sfeer van staf- en managementfuncties, maar ook van technisch hoogwaardige informatica. Kortom, op dit niveau spelen hoogwaardige beroepen een belangrijke rol. Kijken we naar tabel 4.1, dan springen in de tertiare sector de bedrijfstakken 'financiële instellingen' en 'zakelijke dienstverlening' eruit op het punt van een naar verhouding hoog opgeleid personeelsbestand. Ook de kwartaire sector scoort op dit punt hoog. Om een nader beeld te krijgen van deze sectoren zijn in de tabel ook de data opgenomen voor de bedrijfstakken 'computerservice /informatietechnologie' en 'juridische/economische dienstverlening' (subsectoren van 'zakelijke dienstverlening'). Dan blijken in de zakelijke dienstverlening de hoogste percentages hoger opgeleiden voor te komen. Zo heeft in de bedrijfstak 'computerservice en informatietechnologie' van alle werkenden bijna 60 procent een hbo- of wo-achtergrond. Voor de bedrijfstak 'juridische/economische dienstverlening' gaat dit voor ruim de helft van alle werkenden op. Van de gehele Nederlandse beroepsbevolking heeft slechts een kwart een hbo- of wo-achtergrond. Met name in de industrie en bouwnijverheid (en in enkele bedrijfstakken van de commerciële dienstverlening) nemen de hoger opgeleiden verhoudingsgewijs een bescheiden plaats in.

Vergelijken we nu de bevindingen voor de tertiare sector met die van de kwartaire sector, dan valt op dat ook in de niet-commerciële dienstverlening de hoger opgeleiden een relatief sterke positie innemen. Zo heeft van de werkenden in het onderwijs maar liefst 80 procent een hbo- of wo-achtergrond. In de gezondheids- en welzijnszorg zijn personen op mbo-niveau met bijna de helft van het aantal werkenden zeer ruim vertegenwoordigd.

Om een beter beeld te krijgen van de mate waarin per bedrijfstak vraag is naar bepaalde onderwijsrichtingen, is bij het CBS een nadere uitsplitsing van de voorgaande tabel opgevraagd. Het betreft specificering van de beroepsopleidingen en het wetenschappelijk onderwijs naar technische, economische en verzorgende studierichtingen.³

Gezien het grote aantal lege cellen als gevolg van die uitsplitsing, is in tabel 4.2 slechts een deel ervan weergegeven. Daarbij is vooral geïnventariseerd in hoeverre de tertiaire en kwartaire sector elkaar beconcurreren bij het werven van hoger opgeleid personeel (hbo en wo). Uit de tabel komt naar voren dat in de commerciële dienstverlening de vraag naar hoger opgeleid personeel met name uitgaat naar economische studierichtingen. Dit geldt in het bijzonder voor financiële instellingen. In de zakelijke dienstverlening is tevens sprake van een substantiële vraag naar technische specialisaties. Kijken we naar de niet-commerciële dienstverlening, dan wisselt het beeld afhankelijk van de specifieke bedrijfsklasse. In het segment openbaar bestuur blijkt de vraag naar de onderscheiden studierichtingen vrij gelijkmatig te zijn verdeeld. Met name de verzorgende studierichting is sterk vertegenwoordigd, maar ook personeel met een technische en economische achtergrond blijkt in dit segment veelvuldig werkzaam te zijn. In de overige segmenten van de kwartaire sector gaat, zoals te verwachten was, de vraag grotendeels uit naar verzorgende studierichtingen. Een en ander leidt tot de verwachting dat de tertiaire en kwartaire sector elkaar vooral beconcurreren waar het gaat om hoger opgeleid personeel met economische en (in mindere mate) technische studierichtingen. Bij de verzorgende studierichtingen lijkt concurrentie tussen tertiare en kwartaire sector verwaarloosbaar, gezien de sterke concentratie van deze studierichtingen in de kwartaire sector.

Uiteindelijk hangt het van de precieze arbeidsvraag af waar de concurrentie tussen tertiare en kwartaire sector in toenemende mate zal optreden.

Tabel 4.2: *Werkzame beroepsbevolking naar bedrijfsklasse per onderwijsrichting, 1995*

Bedrijfs- klasse	hbo/ totaal (x 1.000)	hbo/ technisch (x 1.000)	hbo/ economisch (x 1.000)	hbo/ verzorgend (x 1.000)	wo/ totaal (x 1.000)	wo/ technisch (x 1.000)	wo/ economisch (x 1.000)	wo/ verzor- gend (x1.000)
<i>Commerciële dienstverlening</i>								
Financiële instel- lingen	38	.	27	7	22	.	17	.
Zakelijke dienstverlening	146	45	63	39	94	31	44	19
<i>Niet-commerciële dienstverlening</i>								
Openbaar bestuur	107	25	32	50	64	13	30	22
Onderwijs	223	8	8	207	99	28	9	65
Gezondheids- en welzijnzorg	188	6	12	169	89	.	5	80
Cultuur en overige dienstverlening	50	.	8	38	31	.	.	22
Totaal	1.055	211	261	580	481	117	134	234

Bron: CBS (1996a), bewerking IOO

Uiteraard kunnen we uit het voorgaande nog geen exact beeld krijgen van de totale vraag naar hoger opgeleid personeel. Het beeld dat uit tabel 4.1 naar voren komt, wordt immers vertekend door de verschillen in (absolute) omvang van de beroepsbevolking per bedrijfstak. Zo zijn in de industrie ruim 1 miljoen mensen werkzaam, terwijl in de 'computerservice en informatietechnologie' slechts 57.000 mensen werkzaam zijn. Daarom geeft tabel 4.3 de verdeling van onderwijsniveau naar bedrijfstak. Van alle werkenden met een hbo-achtergrond is bijna 54 procent in de niet-commerciële dienstverlening (kwartaire sector) werkzaam. Van alle werkenden met een wo-achtergrond is zelfs circa 60 procent werkzaam in de kwartaire sector. De kwartaire sector recruteert dus het merendeel van de werkenden met een hogere opleiding. Uit tabel 4.3 valt verder op dat in de bedrijfstak 'zakelijke dienstverlening' bijna 14 procent van de beroepsbevolking met hbo-niveau terechtkomt en bijna 20 procent met wo-achtergrond. Hieruit kan worden afgeleid dat (bepaalde segmenten uit) de kwartaire sector en de zakelijke dienstverlening concurrenten zijn op de arbeidsmarkt voor hoger opgeleiden.

Tabel 4.3: *Werkzame beroepsbevolking naar bedrijfsklasse per onderwijsniveau, 1995*

Bedrijfs- klasse	Totaal (%)	Basis- onderwijs (%)	mavo/vbo (%)	havo/vwo (%)	mbo (%)	hbo (%)	wo (%)
<i>Industrie en Bouwnijverheid</i>							
Industrie	16,8	27,5	21,5	12,1	17,0	10,9	7,9
Bouwnijver- heid	6,6	10,2	9,9	2,0	8,0	1,8	.
<i>Commerciële dienstverlening</i>							
Handel	15,3	16,7	19,8	18,6	18,0	7,3	3,7
Horeca	2,7	4,7	3,5	5,2	2,6	1,1	.
Vervoer	4,7	7,2	5,9	6,2	4,3	3,0	1,7
Post en tele- communica- tie	1,5	1,8	2,1	2,6	1,4	0,9	.
Financiële instellingen	3,6	1,2	2,5	9,8	3,7	3,6	4,6
Zakelijke dienstverle- ning	9,6	6,9	6,8	14,7	7,2	13,8	19,5
<i>Niet-commerciële dienstverlening</i>							
Openbaar bestuur	8,6	4,3	5,9	10,1	9,1	10,1	13,3
Onderwijs	6,7	1,2	1,5	2,3	2,1	21,1	20,6
Gezond- heids- en welzijnszorg	13,3	6,7	7,3	7,8	15,8	17,8	18,5
Cultuur en overige dienstverle- ning	3,8	2,9	3,3	3,9	3,4	4,7	6,4
Totaal	100	100	100	100	100	100	100

Bron: CBS (1996a), bewerking IOO

De tertiaire sectoren 'financiële instellingen' en 'zakelijke dienstverlening' vissen grotendeels in dezelfde vijver van arbeidskrachten (met een hoge opleiding) als (een deel van) de kwartaire sector. Het gaat dan vooral om concurrentie bij de werving van hoger opgeleid personeel met economische en (in mindere mate) technische studierichtingen.

Om een nog scherper beeld te krijgen van de arbeidsmarktkenmerken, wordt in tabel 4.4 per bedrijfstak gekeken naar de verdeling van de beroepsniveaus, die uiteenlopen van elementaire tot wetenschappelijke beroepen.

Tabel 4.4: *Werkzame beroepsbevolking naar beroepsniveau per bedrijfsklasse, 1995*

Bedrijfsklasse	Totaal (x 1.000)	Elementair (%)	Lager (%)	Middelbaar (%)	Hoger (%)	Weten- schappelijk (%)
<i>Industrie en Bouwnijverheid</i>						
Industrie	1.021	10,2	29,1	40,3	11,2	3,7
Bouwnijver- heid	400	4,0	39,5	47,8	6,0	.
<i>Commerciële dienstverlening</i>						
Handel	928	8,1	34,2	42,1	12,3	1,3
Horeca	162	19,1	39,5	33,3	.	.
Vervoer	287	6,3	44,3	35,5	10,5	1,0
Post en tele- communicatie	92	8,7	41,3	30,4	8,7	5,4
Financiële in- stellingen	218	.	13,3	50,5	26,6	5,5
Zakelijke dienstverlening	583	9,6	13,6	30,7	28,6	13,6
-computer service	57	.	.	26,3	52,6	12,3
-jur./econ . dienstverlening	175	.	10,3	30,3	30,9	24,6
<i>Niet-commerciële dienstverlening</i>						
Openbaar be- stuur	520	2,1	21,0	39,6	21,2	13,5
Onderwijs	406	1,7	5,2	9,6	55,9	24,4
Gezondheids- en welzijns- zorg	809	4,2	15,0	47,7	19,4	10,8
Cultuur en overige dienst- verlening	232	7,8	17,2	35,8	25,9	8,2
Totaal	6.063	6,6	24,9	39,1	18,2	7,2

Bron: CBS (1996a), bewerking IOO

Uit tabel 4.4 blijkt dat bij de hogere en wetenschappelijke beroepen opnieuw de sectoren 'financiële instellingen' en 'zakelijke dienstverlening' een sterke overeenkomst vertonen met de kwartaire sector. Vanwege de sterke samenhang tussen onderwijsniveau (tabellen 4.1, 4.2 en 4.3) en beroepsniveau is dit niet verrassend te noemen. Wel geeft tabel 4.4 een extra indicatie dat de genoemde sectoren wat betreft de vraag naar hoger opgeleiden concurrenten zijn op de arbeidsmarkt.

Ten slotte wordt in tabel 4.5 een overzicht gepresenteerd van de beroepsbevolking naar sector per beroepsklasse. Bij de veronderstelde oplopende vraag naar hoger opgeleiden als gevolg van globalisering van de arbeidsmarkt, zal de concurrentieslag vooral plaatsvinden bij de administratieve/economische/leidinggevende beroepen, bij de technische beroepen en bij de beroepen in de juridisch/bestuurlijke sfeer. Zoals uit de tabel blijkt, is dit niet het geval voor de (para)medische (hogere en wetenschappelijke) beroepen, die vrijwel volledig zijn geconcentreerd in de kwartaire sector.

Uit de tabel komt naar voren dat op het wetenschappelijke niveau de administratieve/economische/leidinggevende beroepen vrijwel gelijk zijn vertegenwoordigd in de tertiare en de kwartaire sector. Het gaat daarbij onder meer om assistenten-accountants, financieel-adviseurs en hoofden van middelgrote bedrijfsafdelingen. Het is dan ook waarschijnlijk dat als gevolg van globalisering in de commerciële dienstverlening ook de kwartaire sector niet onberoerd zal blijven en de gevolgen van toenemende concurrentie op de arbeidsmarkt zal ondervinden.

Uit de tabel valt verder af te leiden dat op het niveau van de hogere beroepen de juridisch/bestuurlijke beroepen (o.a. gerechtsdeurwaarder, gemeentesecretaris) grotendeels in de kwartaire sector zijn vertegenwoordigd, terwijl op het wetenschappelijke niveau de verdeling van juridisch/bestuurlijke beroepen over tertiaire en kwartaire sector veel gelijkmatiger is. Dit wordt verklaard door de vertegenwoordiging van onder meer advocaten, notarissen en bedrijfsjuristen in de tertiare sector. Concurrentie tussen tertiare en kwartaire sector zal hier dus met name op het wetenschappelijke niveau plaatsvinden.

Bij de technische beroepen blijkt de verdeling over tertiare en kwartaire sector op het niveau van de hogere beroepen ongeveer gelijk te zijn aan die op het wetenschappelijke niveau. Concurrentie als gevolg van globalisering op de arbeidsmarkt is hierbij vooral te verwachten in het segment van automatiseringsdeskundigen.

Tabel 4.5: *Werkzame beroepsbevolking naar bedrijfssector per beroepsklasse, 1995*

Beroepsklasse	Totaal (x 1.000)	Secundaire sector (%)	Tertiaire sector (%)	Kwartaire sector (%)
Elementaire beroepen	400	30,8	47,5	18,3
Lagere beroepen	1.510	30,5	43,3	19,5
- technisch	466	76,2	15,9	2,8
- (para)medisch/ verzorgend	170	.	35,3	61,8
- adm./econ.	480	11,9	68,1	17,1
Middelbare beroepen	2.368	26,7	36,4	30,3
- technisch	691	65,0	26,0	7,5
- (para)medisch/ verzorgend	449	1,3	15,4	82,2
- adm./econ.	858	17,2	62,1	17,9
Hogere beroepen	1.101	13,5	34,4	50,3
- technisch	107	43,9	41,1	14,0
- (para)medisch/ verzorgend	114	.	.	97,4
- adm./econ./ leidinggevend	428	16,8	64,3	15,9
- juridisch/ bestuurlijk	27	.	.	88,9
Wetenschappelijke beroepen	436	9,9	25,7	63,3
- technisch	46	43,5	37,0	17,4
- (para)medisch	54	.	.	92,6
- adm./econ./ leidinggevend	133	12,0	43,6	42,9
- juridisch/ bestuurlijk	48	.	41,7	56,3
Totaal	6.063	24,3	37,4	32,6

Bron: CBS (1996a), bewerking IOO

4.3 Balans

Zoals in hoofdstuk 1 reeds werd aangestipt zal de invloed van globalisering op de kwartaire sector een indirecte invloed zijn, die loopt via de onderlinge relaties tussen sectoren. Bij de relatie op de arbeidsmarkt gaat het om concurrentie om de inputs. Uit de

vorige paragraaf kan worden vastgesteld dat de globaliserende commerciële dienstverlenende sector (in het bijzonder de financiële en zakelijke dienstverlening) en de kwartaire sector (in het bijzonder het openbaar bestuur) hun personeel grotendeels uit overeenkomstige deelsegmenten van de arbeidsmarkt recruterende. Een belangrijk deel van de hoog opgeleiden vindt momenteel emplooi in zowel de financiële/zakelijke dienstverlening (tertiaire sector) als in de kwartaire sector. Wat betekent dit nu bij de te verwachten expansie van globaliserende bedrijfstakken in de tertiaire sector? Naar alle waarschijnlijkheid zal in die bedrijfstakken de vraag naar hoger opgeleiden (met een technische of economische studierichting) stijgen. Het gaat daarbij om hoogwaardige functies (o.a. in de informatica) die essentieel zijn om als bedrijfstak in een steeds meer internationaal concurrerende omgeving te kunnen opereren. Dit heeft een opwaartse druk op de lonen voor hoger opgeleiden tot gevolg. Toenemende concurrentie tussen de tertiaire en de kwartaire sector op de arbeidsmarkt voor hoger opgeleiden leidt dus tot extra spanning op deze arbeidsmarkt. De kwartaire sector zal om hetzelfde hoogwaardige personeel te kunnen aantrekken hogere lonen, dan wel betere secundaire arbeidsvoorwaarden, moeten bieden. De kwartaire sector moet dus rekening houden met de mogelijkheid van oplopende arbeidskosten als gevolg van globalisering in andere sectoren van de economie.

De invloed die uitgaat van de verwachte expansie van globaliserende bedrijfstakken, in het bijzonder in de financiële en zakelijke dienstverlening, wijst dus in de richting van toenemende arbeidskosten voor de kwartaire sector. Een mogelijk bijkomend probleem is de zogenoemde Ziekte van Baumol, waarbij hogere lonen in de dienstverlening minder worden gecompenseerd door een stijgende productiviteit zoals dan geval is in bijvoorbeeld de secundaire sector. Als extra complicatie kan daarbij de mogelijke stijging van de collectieve lasten door duurder wordende kwartaire dienstverlening worden genoemd, die vaak wordt gezien als beletsel voor de Nederlandse concurrentiepositie op de mondiale markt.

Bij de conclusie kan tot slot een kanttekening worden geplaatst. Globalisering kan tevens uitstoot van lager en middelbaar opgeleiden in de hand werken. Dit zou betekenen dat het loonpeil in die beroepen onder druk komt te staan, wat bijvoorbeeld tot een verlaging van het minimumloon aanleiding kan geven. Het gevolg hiervan kan zijn dat in deelsegmenten van de kwartaire sector waar relatief veel lager en middelbaar opgeleiden werkzaam zijn de lonen waarschijnlijk minder sterk zullen stijgen *met* globalisering dan dat *zonder* globalisering het geval zou zijn geweest. Overigens is het de vraag of dit effect daadwerkelijk op zal treden, omdat juist bij de verzorgende beroepen de inputconcurrentie tussen de kwartaire sector en de globaliserende sectoren gering is.

Noten

1. Zie ook Thrift (1994).
2. Zie ook Andriessen en Van Esch (1993).
3. Verzorgende studierichtingen worden door het CBS als restcategorie gebruikt.

---

5 Beleidsmatige veranderingen

5.1 Inleiding

Bij een toenemende internationale concurrentie zal het economisch beleid van de overheid zich richten op het versterken van de positie van het Nederlandse bedrijfsleven. Langs die weg kan globalisering invloed hebben op de kwartaire sector. In dit hoofdstuk bespreken we drie aspecten van deze mogelijke wijzigingen in het overheidsbeleid. In paragraaf 5.2 gaan we in op de deregulering. Paragraaf 5.3 werpt een licht op mogelijke lastenverlaging en in paragraaf 5.4 bespreken we de mogelijke effecten van voorwaardenscheppend beleid. In de slotparagraaf maken we weer de balans op.

5.2 Deregulering

Eén van de wijzen waarop de positie van het bedrijfsleven versterkt kan worden, is het wegnemen van overmatige regulering. Met de reeds opgestarte MDW-operatie tracht de overheid de administratieve lasten van het bedrijfsleven te verminderen.¹ Het motief voor de MDW-operatie ligt overigens niet alleen bij globalisering, maar komt mede voort uit Europese wetgeving én politieke consensus over de idee dat de markt zo veel mogelijk zijn werk moet kunnen doen.

Het dereguleringsproces, dat dus *mede* het gevolg is van globalisering, heeft zijn weerslag op de kwartaire sector. Het wegvallen van (een deel van) de regulering, heeft tot gevolg dat de regels niet meer opgesteld en onderhouden hoeven te worden. Daarnaast zal de naleving van regels niet langer, of in ieder geval in mindere mate, gecontroleerd hoeven te worden. Deregulering leidt daarmee tot een afname van werkgelegenheid in de kwartaire sector, met name in het openbaar bestuur. Het is echter, bij gebrek aan gegevens, niet mogelijk de omvang van deze afname te becijferen.

Daarnaast zullen mogelijk als gevolg van de MDW-operatie enkele overheidsdiensten geprivatiseerd worden. Het effect van *privatisering* op de werkgelegenheid in de kwartaire sector is niet op voorhand duidelijk.² Het lijkt voor de hand te liggen dat de geprivatiseerde organisatie in afgeslankte vorm verder gaat. Wanneer de geprivatiseerde organisatie er in slaagt efficiencywinsten te boeken en deze door te vertalen in lagere prijzen,

behoort groei van de productie, en daarmee de werkgelegenheid, echter ook tot de mogelijkheden. Een alternatief voor privatisering is het *uitbesteden* van overheidstaken. Hiervoor geldt in grote lijnen hetzelfde als voor privatisering, zij het dat het bij uitbesteding vrijwel zeker is dat de werkgelegenheid verschuift van de kwartaire naar een andere sector. Bovendien bestaat de mogelijkheid dat een deel van de taken uitbesteed wordt aan buitenlandse aanbieders. Dat wil overigens nog niet zeggen dat er ook werkgelegenheid in Nederland verloren gaat. Het persoonsgebonden karakter van publieke diensten vereist in veel gevallen regionale aanwezigheid van de aanbieder, naar alle waarschijnlijkheid met Nederlands personeel.

5.3 Lastenverlaging

Volgens de economische theorie concurreren niet alleen bedrijven met elkaar, ook staten kunnen onderling concurreren. Het gaat dan in hoofdzaak om concurrentie om de vestigingsplaats van bedrijvigheid. De vestiging van nieuwe bedrijvigheid en het behoud van bestaande bedrijvigheid in een land levert immers werkgelegenheid op, en sluit daarmee aan bij de beleidsdoelstellingen van vrijwel iedere nationale overheid. Naarmate economische processen verder internationaliseren, zal deze vorm van concurrentie verhevigen. Het is dan ook niet uitgesloten dat er als gevolg van globalisering *tax competition* op zal treden. Overheden zullen de lastendruk willen verlagen om zo aantrekkelijker te zijn als vestigingsplaats. Wanneer we uitgaan van een minimaal gelijkblijvend tekort, zal de lastenverlaging ten koste gaan van de collectieve uitgaven, en daarmee van de werkgelegenheid in de kwartaire sector. Over de omvang van dit effect, of de deelsectoren waarin het zich zal manifesteren, bestaat veel onduidelijkheid. Het ligt voor de hand dat de afname van de collectieve uitgaven zich niet of in mindere mate zal manifesteren bij de collectieve uitgaven die gericht zijn op het verbeteren van andere vestigingsplaatsfactoren, zoals transport-, communicatie- en kennisinfrastructuur, en onderwijs. Vermoedelijk zullen de uitgaven op terreinen die een minder directe relatie hebben met vestigingsplaatsfactoren, maar geen strikt publieke goederen voortbrengen, de meeste hinder ondervinden van de gevolgen van *tax competition*. Hierbij valt te denken aan welzijn en cultuur, maar wellicht ook aan sociale zekerheid en gezondheidszorg.

Overigens zullen niet alle verminderingen in collectieve uitgaven zich vertalen in afnemende werkgelegenheid. Een deel van de activiteiten zal zich verplaatsen naar de tertiaire sector en door private ondernemingen worden verzorgd. Voor een deel van deze activiteiten is het, net als bij de in de vorige paragraaf aangestipte privatisering, ook nog mogelijk dat de verschuiving naar private producenten leidt tot een *toename* van de omvang, en daarmee de werkgelegenheid.

Bovenstaande alinea's schetsen een beeld van een overheid die zich, als gevolg van *tax competition*, terugtrekt op de zuiver publieke goederen en voorwaardenscheppend beleid.

In hoeverre dergelijke ontwikkelingen daadwerkelijk op zullen treden is vrijwel niet te voorspellen. De politieke status quo en de veranderingen daarin hebben een sterke invloed op de mate waarin deze ontwikkelingen zich zullen voordoen. Voorspellingen over dergelijke zaken zijn per definitie met aanzienlijke onzekerheden omgeven.

5.4 Voorwaardenscheppend beleid

Naast het beeld van een terugtrekkende overheid, schetst de vorige paragraaf ook een beeld van een overheid die zich richt op het aantrekken van bedrijvigheid. Ook dit is een vorm van tax competition. Naarmate bedrijven meer footloose worden, zal dit onderdeel van het overheidsbeleid een grotere rol gaan spelen. De overheid zal zich dan gaan richten op de verbetering van vestigingsplaatsfactoren. Vestigingsplaatsfactoren die door de overheid beïnvloed kunnen worden zijn onder andere de communicatie- en transport- en kennisinfrastructuur, het opleidingsniveau van de bevolking en het belasting- en subsidieklimaat.³

Wanneer de overheid zich inspant om het opleidingsniveau van de bevolking te verhogen, kan dit positieve gevolgen hebben voor de (kwartaire) bedrijfstak gesubsidieerd onderwijs. Dit is echter niet op voorhand met zekerheid aan te geven. Het internationaal concurrerende bedrijfsleven vraagt veelal om sterk beroepsgericht onderwijs, dat inhoudelijk zeer specifiek is.

Het is dan ook mogelijk dat een deel van de extra onderwijsvoorzieningen door de private (tertiaire) sector worden voortgebracht. Intensivering van de overige vestigingsplaatsfactoren heeft geen substantiële invloed op de werkgelegenheid in de kwartaire sector, het gaat hier steeds om kasstromen naar private bedrijfstakken, waar hooguit enkele staffuncties in het openbaar bestuur aan te pas komen.

5.5 Flexibilisering van de arbeidsmarkt

De toegenomen (internationale) concurrentie, die deels veroorzaakt wordt door globalisering, vereist ook een flexibele inzet van arbeid. Dit uit zich in een toenemend belang van flexibele arbeidscontracten.⁴ De overheid speelt op deze ontwikkeling in door de wet en regelgeving rond arbeid te herzien. Daarbij wordt gesproken van '...dereguleren waar mogelijk, reguleren waar nodig en flankerend beleid waar effectief.'⁵ Hieronder gaan we in op de drie belangrijkste aspecten: de ontkoppeling van arbeidstijd en bedrijfstijd, het uitzendwerk en de herziening van het ontslagrecht.

Door meer ruimte te geven voor de *ontkoppeling van arbeidstijd en bedrijfstijd* wil het kabinet bereiken dat arbeidsduurverkorting en flexibele werktijden de ruimte bieden voor een flexibeler bedrijfsvoering. Zodoende ontstaat de mogelijkheid om vaste medewerkers

flexibeler in te zetten, waarmee de noodzaak voor het inhuren van tijdelijke medewerkers verminderd wordt.

Een andere wijze om de flexibiliteit van arbeid te verhogen is het inhuren van tijdelijke krachten via een intermediair. In dat geval spreken we van *uitzendwerk*. Het kabinet wil, onder handhaving van een deel van de geldende regels in de vorm van gedragsnormen, de vergunningplicht voor het ter beschikking stellen van arbeid afschaffen. Hiermee zou bereikt worden dat er minder belemmeringen zijn voor het aanbieden van uitzendwerk, waardoor de markt voor uitzendwerk beter zou kunnen werken.

De op het oog meest ingrijpende wijziging is de herziening van het ontslagrecht. Het voornemen om het ontslagrecht te versoepelen, komt voort uit de gedachte dat een soepeler ontslagregime leidt tot minder terughoudendheid bij het aannemen van werknemers voor onbepaalde tijd. Een inhoudelijke aanpassing van het ontslagrecht zou leiden tot een aanzienlijke verslechtering van de zekerheid van werknemers. De voorgenomen herziening van het ontslagrecht is echter grotendeels procedureel. De ontslagprocedure zal korter en efficiënter gemaakt worden.

Het is niet op voorhand duidelijk wat de effecten van deze ontwikkeling zullen zijn, noch in het algemeen, noch voor de kwartaire sector. Vermoedelijk zullen de effecten niet verschillen naar sector. Wanneer we ervan uitgaan dat de maatregelen er inderdaad toe leiden dat de arbeidsmarkt flexibeler wordt, is het mogelijk dat hierdoor een verbetering van de werkgelegenheid ontstaat. Daar staat tegenover dat veel van de genoemde maatregelen een dereguleringskarakter hebben. Dat zou ten kosten kunnen gaan van werkgelegenheid in de kwartaire sector.

5.6 Balans

Globalisering leidt vermoedelijk tot aangepast gedrag van de overheid. Deregulering en tax competition leiden mogelijk tot een krimpende kwartaire sector. Het faciliteren van voorwaardenscheppend beleid door de overheid kan de gevolgen hiervan enigszins verzachten, omdat in andere bedrijfstakken nieuwe werkgelegenheid ontstaat. De flexibilisering van de arbeidsmarkt leidt mogelijk eveneens tot een toename van de werkgelegenheid in. Het totale effect van de in dit hoofdstuk geschetste beleidswijzigingen is om twee redenen niet eenduidig te kwantificeren. Ten eerste is het vrijwel onmogelijk om het gedrag van overheden te voorspelen, ten tweede is er nog veel onduidelijkheid over de economische effecten van tax competition. Alleen op het gebied van transportinfrastructuur is veel empirisch onderzoek gedaan. Veel van deze onderzoeken bevatten echter methodologische onjuistheden en onvolkomenheden.⁶

Noten

1. MDW staat voor marktwerking, deregulering en wetgevingskwaliteit.
2. Dat wil zeggen, voorzover de geprivatiseerde onderneming tot de kwartaire sector blijft behoren. In andere gevallen zal er in ieder geval een verschuiving van werkgelegenheid optreden.
3. Zie Boneschansker et al., 1995, blz. 47, voor een compleet overzicht van vestigingsplaatsfactoren.
4. Cijfers over dit verschijnsel geven overigens een gedifferentieerd beeld, waardoor we hier niet van een echte trend zouden willen spreken. Zie bijvoorbeeld de verschillen tussen het OSA trendrapport aanbod van Arbeid, de CBS Arbeidsrekeningen en de EBB, in bijlage 2 van SZW, 1995.
5. SZW, 1995, blz. 11.
6. Zie Gramlich, 1994, voor een uitgebreid overzicht van deze studies.

---

6 Bevindingen en suggesties voor onderzoek

6.1 Inleiding

Dit hoofdstuk geeft de bevindingen van de voorgaande hoofdstukken beknopt weer en destilleert hieruit enkele suggesties voor nader onderzoek. In paragraaf 6.2 gaan we in op de bevindingen van het onderzoek en het relatieve belang van de verschillende effecten. In paragraaf 6.3 geven we enkele concrete suggesties voor nader onderzoek naar de effecten van globalisering.

6.2 Globalisering en de kwartaire sector

In dit onderzoek hebben we globalisering gedefinieerd als *de internationalisering van het economisch handelen van multinationale ondernemingen, waarbij (een deel van) de wereld als één markt te beschouwen is*. Een belangrijk aanknopingspunt voor het bepalen van de effecten van globalisering is, gezien deze definitie, het bestaan of ontstaan van wereldwijde, concurrerende markten. Dit betekent dat economieën zich meer en meer zullen richten op activiteiten waarin zij een comparatief voordeel hebben. Voor West-Europese landen ligt het dan voor de hand dat er een verschuiving zal plaatsvinden van de secundaire naar de tertiaire sector.

Uit de analyse blijkt dat de relatie tussen globaliserende en de kwartaire sector via de markten voor goederen en diensten van beperkte betekenis is. Bij de relaties via de arbeidsmarkt zien we twee effecten. Ten eerste zal er vermoedelijk een uitstoot optreden van werkgelegenheid onder MBO-niveau. Hierdoor zal mogelijk de prijs van arbeid in dit segment van de arbeidsmarkt, waar de zorgsector een deel van haar medewerkers betreft, dalen, of in ieder geval nauwelijks stijgen. Boven MBO-niveau trekt de vraag, vooral door het optreden van kwalitatieve schaarste in het bank- en verzekeringswezen en de overige commerciële dienstverlening, aan. Dit zal waarschijnlijk leiden tot een stijging van de prijs van hooggeschoolde arbeid, een segment van de arbeidsmarkt dat in hoge mate benut wordt door het openbaar bestuur, het gesubsidieerd onderwijs en de overige niet-commerciële dienstverlening.

Naast effecten via markten, zal globalisering ook gedragswijzigingen uitlokken bij de overheid. Eén van die effecten is het reeds in gang gezette proces van deregulering. Dit proces zal vermoedelijk leiden tot enig verlies aan werkgelegenheid, omdat met de regulering het onderhoud daarvan en de controle daarop vervallen. Daarnaast zullen staten, meer dan nu al, met elkaar gaan concurreren om de vestiging van nieuwe bedrijvigheid. De overheid zal dan in toenemende mate gaan kijken naar de mate waarin het fiscale regime en de overheidsuitgaven bijdragen aan een beter vestigingsklimaat. Het is niet duidelijk aan te geven hoe sterk dit effect zich zal voordoen, maar het ligt voor de hand dat mogelijke bezuinigingen ten koste zullen gaan van werkgelegenheid in delen van de kwartaire sector die een minder directe relatie hebben met vestigingsplaatsfactoren, maar geen strikt publieke goederen voortbrengen. Overigens is het daarbij wel mogelijk dat private producenten deze diensten (al dan niet gedeeltelijk) gaan overnemen, zodat er de facto sprake zal zijn van een verschuiving van werkgelegenheid van de kwartaire naar de tertiaire sector.

6.3 Suggesties voor nader onderzoek

In hoofdstuk 4 gaven we al aan dat de verhevigde concurrentie om hoger opgeleiden zou leiden tot prijsstijgingen op dit segment voor de arbeidsmarkt en dat de omgekeerde ontwikkeling aan de onderzijde van de arbeidsmarkt zichtbaar zou worden door het wegvallen van vraag in dit segment. Van de arbeidsmarkt is echter bekend dat er, met name in neerwaartse richting *inertie* bestaat. Naar dit verschijnsel is reeds het nodige empirische onderzoek gedaan. Verder onderzoek zou zich moeten richten op modelsimulaties om met gebruik van het bestaande empirische onderzoek scenario's op te stellen voor het kwantificeren van de in hoofdstuk 4 beschreven effecten.

In hoofdstuk 4 wordt zijdelings gesproken van de zogenaamde ziekte van Baumol. Volgens de theorie die hier aan ten grondslag ligt, zullen de lonen in de dienstverlening sneller stijgen dan de arbeidsproductiviteit. Als dit juist is, en niet gecompenseerd wordt door andere effecten, zal een economie die opschuift van de secundaire naar de tertiaire sector in ernstige structurele problemen komen. Zoals we eerder aangaven, treedt een dergelijke verschuiving op als gevolg van globalisering. Om de economische effecten van globalisering goed in beeld te krijgen, is het dus noodzakelijk dat verder (empirisch) onderzoek gedaan wordt naar de zogenaamde ziekte van Baumol, en naar de mogelijke problemen die een verschuiving van secundaire naar tertiaire productie hierdoor zal opleveren.

In hoofdstuk 5 besteden we kort aandacht aan de flexibilisering van de arbeidsmarkt. Het gaat hier om een relatief recente ontwikkeling, waarvan de effecten op dit moment nog moeilijk te overzien zijn. De ontwikkelingen in de komende jaren verdienen juist op dat punt specifieke aandacht uit de onderzoekswereld. Door het gebruik van flexibele

regelingen nauwlettend te volgen, kan een schat aan informatie worden verzameld, waarmee in de toekomst onderzoek gedaan kan worden naar de effecten van flexibilisering van de arbeidsmarkt.

In hetzelfde hoofdstuk gaven we aan dat de mogelijkheid bestaat dat staten onderling gaan concurreren op vestigingsplaatsfactoren. Daarbij merkten we op dat het vrijwel onmogelijk is om te voorspellen in welke mate een dergelijke ontwikkeling plaats zal vinden. Eén van de redenen hiervoor is dat naar de effecten van tax competition onvoldoende empirisch onderzoek is gedaan. Wanneer meer duidelijkheid bestaat over welke publieke uitgaven economische bedrijvigheid aantrekt, verbeteren de mogelijkheden om het gedrag van overheden op dit aspect te voorspellen. Daarbij moet eveneens bezien worden of er aanwijzingen zijn dat tax competition reeds plaatsvindt, en zo ja, in welke mate.

Een laatste suggestie voor nader onderzoek houdt nauw verband met de hiervoor genoemde. Een veel genoemd argument voor tax competition is dat laaggeschoolde werkgelegenheid weglekt naar de zogenaamde lage lonen landen. De bewijzen hiervoor zijn echter veelal anekdotisch van aard of gebaseerd op globale cijfers. Een goed onderbouwde kwantificering van de omvang van het probleem ontbreekt echter. Zoals gezegd speelt de relatie met de in de vorige alinea genoemde suggestie voor nader onderzoek hierbij een rol. Het is voor de kwantificering van de omvang immers van belang inzicht te hebben in het relatieve belang van de vestigingsplaatsfactoren.

Bij de laatste twee suggesties voor nader onderzoek is het goed te bedenken dat internationalisering ook in de wetenschap plaatsvindt. Dit vergroot de mogelijkheden voor dataverzameling aanzienlijk. Bij beide genoemde analyses zou bijvoorbeeld gebruikt gemaakt kunnen worden van de PEN-data, die de universiteit van Pennsylvania via het internet ter beschikking stelt.

Literatuur

Andriessen en Van Esch, 1993, *Globalisering: een zekere trend*, Den Haag, Ministerie van Economische Zaken.

Boneschansker, E., M.G. Lijesen en H. De Groot, 1995, *Economisch rendement en strategische betekenis van nieuwe infrastructuur*, Den Haag, Ministerie van Verkeer en Waterstaat,

CBS, 1996a, *Enquête Beroepsbevolking 1995*, Voorburg, CBS.

CBS, 1996b, *Nationale Rekeningen 1995, elektronische publicatie*, Voorburg, CBS.

Dieleman, F.M. en C. Hamnet, 1994, Globalisation, regulation and the urban system: editors' introduction tot the special issue, *Urban Studies*, vol. 31, blz. 357-64.

Gramlich, E.M., 1994, Infrastructure investment: a review essay, *Journal of Economic Literature* Vol. XXXII, blz.1176-96.

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1995, *Flexibiliteit en Zekerheid*, Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Nooteboom, B., 1996, Innoveren, globaliseren, *ESB*, nr. 4076, blz. 828-30.

OECD, 1996, *Local Economics and globalisation, internet publicatie*, Parijs, OECD.

Pryke, M. en R. Lee, 1995, Place your bets: towards an understanding of globalisation, socio-financial engineering and competition within a financial centre, *Urban Studies*, vol. 32, blz. 329-44.

Ruigrok, W. en R. van Tulder, 1995, Misverstand: globalisering, *ESB*, nr. 4038, blz. 1140-3.

Thrift, N, 1994, Globalisation, Regulation, Urbanisation: The case of the Netherlands, *Urban Studies*, vol. 31, blz. 365-80

Zwet, A.M.C. van der, 1996, Globalisering en de Nederlandse Economie, *ESB*, nr. 4045, blz. 138-42

OSA-PUBLICATIES

De navolgende publicaties zijn schriftelijk of telefonisch te bestellen bij Sdu Fulfilment, Postbus 20014, 2500 EA Den Haag, telefoon 070 - 3789 830, onder vermelding van ISB-nummer en afleveringsadres. Prijzen inclusief BTW en verzendkosten.

Publicaties voorzien van een * kunnen besteld worden bij het bureau van de OSA, telefoon 070 - 3383 490

THEMARAPPORTEN EN PROGRAMMA'S

- OSA17 *Tendrapport Aanbod van arbeid 1993*, april 1993, f 29.-, ISBN 90346 29716
OSA18 *Tendrapport Vraag naar arbeid 1994*, mei 1994, f 29.50, ISBN 90346 3065X
OSA19 *Rendement van opleiding en allocatie van arbeid*, mei 1994, f 40.-, ISBN 90346 30706
OSA20 *Ruimte aan werk*, mei 1995, f 40.-, ISBN 90346 31702
OSA21 *Tendrapport Aanbod van arbeid 1995*, juni 1995, f 32.-, ISBN 90346 31885
OSA22 *Tendrapport Vraag naar arbeid 1996*, mei 1996, f 32.-, ISBN 90346 32822
OSA23* *Algemeen OSA-Programma 1996-1999*, juli 1996, gratis bij OSA-bureau verkrijgbaar.
OSA24 *Soepel geregeld. Instituties en efficiëntie van de arbeidsmarkt*, dec. 1996, f 40.-, ISBN 90346 33772

VOORSTUDIES

- V41 A. Gelderblom J. de Koning (NEI), *Leren: batig investeren?*, mei 1994, f 30.-, ISBN 90346 30668
V42 J. Gordon, J.-P. Jallade, D. Parkes, (European Institute of Education and Social Policy, Parijs), *Op weg naar een beroep in Nederland, Duitsland en Frankrijk*, mei 1994, f 34.50, ISBN 90346 30676
V43 R. Knegt (red., Hugo Sinzheimer Instituut), *Instituties van de arbeidsmarkt: een retrospectieve studie*, december 1995, f 47.-, ISBN 90346 32393

WERKDOCUMENTEN

- W113 C.N. Teulings e.a. (SEO), *Lonen, werkgelegenheid en de arbeidsmarkt 1988-1990*, jan. 1994, f 28.-, ISBN 90346 28957
W114 N.M. Brouwer, A.H. Kleinknecht (SEO), *Technologie, werkgelegenheid, winsten en lonen in Nederlandse bedrijven*, febr. 1994, f 28.-, ISBN 90346 29058
W115 W. Groot, E. Mekkelholt, J. Theeuwes (Univ. Leiden), *Allocatie en beloningsverschillen*, febr. 1994, f 30.-, ISBN 90346 29074
W116 Bureau TERP, *Variabele beloning, een verkennende analyse*, mei 1994, f 25.-, ISBN 90346 30722
W117 P.H.G. Berkhout, E.S. Mot, A.H. Paape (SEO), *Arbeidsmarkteffecten van afschaffing van de VUT*, mei 1994, f 29,50, ISBN 90346 30757
W118 A. Gelderblom, J. de Koning, mw I. van der Weijde, *Onderwijs en economische groei: een sectoranalyse*, juni 1994, f 29.-, ISBN 90346 30846
W119 A. Gelderblom, N.B.J.G. 't Hoen, J. de Koning, *Wat wordt men wijzer van onderwijs?* juni 1994, f 30.-, ISBN 90346 30854
W120 A. Gelderblom, N.B.J.G. 't Hoen, J. de Koning, *Beloning en produktiviteit*, juni 1994, f 29.-, ISBN 90346 30862
W121 D.G. Mayes, S. Soteri (NIESR), *The right of dismissal and labour flexibility; an international comparison of redundancy rules and regulations*, augustus 1994, f 31.-, ISBN 90346 30951
W122 W. Hassink, J. van Ours, *Werkgelegenheid in verandering, een analyse op bedrijfsniveau*, sept. 1994, f 29.-, ISBN 90346 30994
W123 W.H.M. van der Hoeven, W.H.J. Verhoeven (EIM), *Creatie en teloorgang van arbeidsplaatsen*, oktober 1994, f 30.-, ISBN 90346 31109
W124 K. Tijdens e.a. (UvA), *Arbeid en zorg, maatschappelijke effecten van strategieën van huishoudens om betaalde arbeid en zorg te combineren*, december 1994, f 31.50, ISBN 90346 3132X

- W125 Ch.J. de Wolff, J.W.M. Mevissen (Regioplan bv), *Kansarm in de voedings- en genotmiddelenindustrie*, januari 1995, f 31.-, ISBN 90346 31419
- W126 G. Jehoel-Gijsbers e.a. (IVA), *Sociale zekerheid en arbeidsparticipatie*, februari 1995, f 33,50, ISBN 90346 31508
- W127 R.J.P. Dekker, A. de Grip, J.A.M. Heijke (ROA), *Arbeidsmarktsegmentatie en arbeidsmarktgedrag*, maart 1995, f 30.-, ISBN 90346 31559
- W128 Ch.M. Nijman, B.L.J.M. Durlinger, A.M.C. Janssen (GITP), *Herontwerp van laaggeschoold werk*, een studie naar denkbare vormen van functiesplitsing en -differentiatie, maart 1995, f 30.-, ISBN 90346 31583
- W129 A.A.M. de Kemp, M.G. Lijesen (IOO), *Zorgen voor ouderen, zorgen voor werk*, maart 1995, f 31.-, ISBN 90346 31621
- W130 E.S. Mot, A.H. Paape (SEO), *Behoeften en effectieve vraag van alleen- en tweeverdieners*, april 1995, f 31.-, ISBN 90346 31664
- W131 F.A.G. den Butter, L. Broersma, B. Compaijen, R.B. Dellink, *Meer werkgelegenheid door stimulering van arbeidsparticipatie?*, mei 1995, f 31.-, ISBN 90346 31737
- W132 J. Bais, W.H.M. van der Hoeven, W.H.J. Verhoeven (EIM), *Determinanten van zelfstandig ondernemerschap, een internationale vergelijking*, juni 1995, f 30.-, ISBN 90346 3194X
- W133 OSA, *Inleidingen op de conferentie Rendement van opleiding en allocatie van arbeid*, aug. 1995, f 31.-, ISBN 90346 32113
- W134 W. Hassink, J. van Ours (Vrije Universiteit), *Aanpassing van werkgelegenheid*, okt. 1995, f 28.-, ISBN 90346 32318
- W135 B.M.S. van Praag, J.P. Hop (SEO), *Instituten en arbeidsmarkt*, okt. 1995, f 30.-, ISBN 90346 32334
- W136 W. Groot, E. Mekkelholt, *De arbeidsmarktperspectieven van technische opleidingen*, nov. 1995, f 33.-, ISBN 90346 32350
- W137 H.D. Webbink, C. van der Vegt, J.M. Bon, *De werkgelegenheid naar beroep en opleiding*, nov. 1995, f 32.-, ISBN 90346 32377
- W138 P.C. Allaart, V.G.M. Linderhof, J.M. van Werkhoven, *De instroom van werknemers in bedrijven*, dec. 1995, f 30.-, ISBN 90346 32466
- W139 *Preadviezen over institutionele aspecten van de arbeidsmarkt*, jan. 1996, f 33.-, ISBN 90346 32555
- W140 T. Moerkamp (SCO Kohnstamm Instituut), *Transitievaardigheden en transfer in de beroepsloopbaan*, feb. 1996, f 30,50, ISBN 90346 32571
- W141 FIER, *Strategie en arbeid: de wisselwerking tussen toeleveren en uitbesteden en flexibilisering van arbeid*, feb. 1996, f 34.-, ISBN 90346 32601
- W142 Research voor Beleid, *De mogelijkheden van loopbaanonderbreking in Nederland*, april 1996, f 34.-, ISBN 90346 32857
- W143 Hay Management Consultants, *Variabele beloning: alleen op- of ook neerwaarts?* april 1996, f 31.-, ISBN 90346 32946
- W144 R. Freeman, J. Hartog, C. Teulings, *Pulling the plug; an analysis of the role of mandatory extension in the Dutch system of labour relations*, mei 1996, f 30,50, ISBN 90346 33012
- W145 H.J.J.M. Vermeulen, J.H. Bosselaar (IVA), *De onderste baan belicht*, mei 1996, f 31,50, ISBN 90346 33020
- W146 B.M.S. van Praag, J.P. Hop (SEO), *Wmin, Wmax, een symmetrisch arbeidsmarktmodel*, juni 1996, f 31.-, ISBN 90346 3311X
- W147 G.Th. Elsendoorn, W.H.M. van der Hoeven (EIM), *De invloed van het Algemeen Verbindend Verklaren van CAO's voor jonge bedrijven*, augustus 1996, f 30,50, ISBN 90346 33241
- W148 Ch. de Wolff (Regioplan), *Vrouwen met MTS op de arbeidsmarkt: 5 jaar later*, augustus 1996, f 33.-, ISBN 90346 33268
- W149 J. de Koning, A. Gelderblom, N.B.J.G. 't Hoen, P. van Winden (NEI), *Rendement van onderwijs op herhaling*, oktober 1996, f 34.-, ISBN 90346 33519

- W150 L. Broersma, F.A.G. den Butter, *Het structurele veranderingsproces op de Nederlandse arbeidsmarkt in beeld*, oktober 1996, f 35.-, ISBN 90346 33608
- W151 G. Hebbink, M. Kerkhofs, J. Theeuwes, I. Woittiez, *Mobiliteit van oudere werknemers*, december 1996, f 33.-, ISBN 90346 33799
- W152 P.B. Boorsma, E.N.P. Saras, A. van der Veen, *Arbeidsmarktontwikkelingen in de kwartaire sector; een vooronderzoek*, februari 1997, f 30.50, ISBN 90346 33942
- W153 R. Kunnen, A.M. de Voogd-Hamelink, *Scholingsgedrag in Nederland 1986-1992*, april 1997, f 31.-, ISBN 90346 34272

PUBLICATIES VOOR DE ZORGSECTOR

- Z1* OSA, *Onderzoeksprogramma arbeidsmarkt zorgsector, 1994-1997*, december 1993, f 9.-
- Z2 H.W. Kanters, A.A. Smit (NZi), *Inventarisatie van functiedifferentiatie in de zorgsector. Verslag van een verkennend onderzoek*, september 1994, f 30.-, ISBN 90346 30986
- Z3* OSA, *Diskette Literatuurbestand arbeidsmarkt zorgsector*. Eerste bestelling (software + laatste update literatuurbestand): f 100.-; vervolgbestellingen (alleen laatste update literatuurbestand; software al in bezit): f 30.-
- Z4a* OSA, *Literatuuroverzicht arbeidsmarkt zorgsector: Periode 1988 tot juli 1994*, oktober 1994, f 15.-
- Z4b* OSA, *Literatuuroverzicht arbeidsmarkt zorgsector: Periode 1988 tot juli 1995*, november 1995, f 17.50
- Z5 L. Beekmans, F. Tjadens (Research voor Beleid), *Kwaliteit van zorg en de arbeidsmarkt in de zorgsector. Inventarisatie van mogelijke relaties tussen beide thema's*, januari 1995, f 29.-, ISBN 90346 31397
- Z6 H.J.J.M. Vermeulen, A. de Grip, A.M.C. Vissers, E.J.T.A. Willems, R.J.W. Pannebakker, A.G.M. Matheeuwsen (IVA en ROA), *Arbeidsmarktmodel zorgsector (AMOZ)*, april 1995, f 29.-, ISBN 90346 31680
- Z7 F.L.J. Tjadens (Research voor Beleid), J.J.M. Theeuwes (Rijksuniversiteit Leiden), *Instituties op de arbeidsmarkt zorgsector. Verkenning en thema's voor onderzoek*, mei 1995, f 30.-, ISBN 90346 31826
- Z8 OSA, *Arbeid in de zorgsector. Integrerend OSA-rapport 1995*, augustus 1995, f 35.-, ISBN 90346 32075
- Z9 E.F. van Bokhoven e.a. (NEI), *Arbeidsvoorziening in de zorgsector*, september 1995, f 31.-, ISBN 90346 3227X
- Z10* Expert meeting *Kwaliteit van zorg en de arbeidsmarkt in de zorgsector*, december 1995, f 29.-
- Z11* *Bestedingsplan 1996 Onderzoeksprogramma Arbeidsmarkt Zorgsector*, april 1996 (gratis)
- Z12 J. Hoevenberg, R.K.W. van der Velden (ROA), *Allochtonen in de zorgsector*, mei 1996, f 31.-, ISBN 90346 33039
- Z13 OSA, *Arbeid in de zorgsector. Integrerend OSA-rapport 1996*, augustus 1996, f 35.-, ISBN 90346 33306
- Z14 H.J.J.M. Vermeulen (IVA), *De dynamiek op de arbeidsmarkt in de zorgsector (AMOZ-II)*, oktober 1996, f 29.-, ISBN 90346 33500
- Z15 NEI, *Zorg voor werklozen; een onderzoek naar de toepassing van gesubsidieerde arbeid in de zorgsector*, oktober 1996, f 31.-, ISBN 90346 3356X
- Z16 J.K. van Dijk, R.N. Griffioen, H. Huijsmans (NZi), *Invloed van (medisch-)technologische ontwikkelingen op de vraag naar arbeid in de zorgsector*, november 1996, f 29.-, ISBN 90346 33659
- Z17 I. Bloemendaal, H. Kanters, A. Dorrestein (NZi), *Mobiliteit van allochtonen in de zorg*, maart 1997, f 32.-, ISBN 90346 34140
- Z18* OSA, *Literatuuroverzicht arbeidsmarkt zorgsector: Periode 1990 tot en met 1996*, april 1997, f 17.50

PUBLICATIES GEMAAKT IN OPDRACHT VAN DERDEN

- * *Structures of vocational education and training (VET) and the match between education and work: an international comparison:*
  1. Synthesis report, J. Gordon, J.-P. Jallade, D. Parkes, juli 1994, f 20,-
  2. Netherlands: national report, B. Hövels & K. Meijer (ITS), juli 1994, f 20,-
  3. France: national report, J.L. Kirsch (CEREQ, Marseille), juli 1994, f 20,-
  4. Germany: national report, S. Malkmus (Oberschulrat Hamburg), juli 1994, f 20,-
- D1 L. Borghans, A. de Grip, W. Smits (ROA), *Beroepsmobiliteit van technisch opgeleiden*, sept. 1995, f 32.-, ISBN 90346 32229
- D2 M. Meesters e.a. (Regioplan), *De opbrengst van mbo en hbo: trajecten en stations*, feb. 1996, f 30.-, ISBN 90346 32652
- *D3 M.S.M. van Smoorenburg, R.K.W. van der Velden (ROA), *Apothekersassistenten*, juni 1996, f 20.-
- *D4 OSA, GITP en Research voor Beleid, *Functiedifferentiatie in welzijn en jeugdhulpverlening*, dec. 1996, f 25.-
- *D5 OSA, GITP, Research voor Beleid en FW, *Functiedifferentiatie in de verslavingszorg*, dec. 1996, f 20.-